

ГОДИШЊАК ЗА СОЦИОЛОГИЈУ

Електронско издање

<https://izdanja.filfak.ni.ac.rs/casopisi/godisnjak-za-sociologiju>

DOI: <https://doi.org/10.46630/gsoc.27.2021>

Овај број часописа *Годишњак за социологију* (XVII/27, 2021) објављује се уз финансијску помоћ Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

ПЕРИОДИКА

Серија

Годишњаци

Координатор издавачког центра
Проф. др Душан Стаменковић

Филозофски факултет у Нишу
Департман за социологију

Редакција

Годишњака за социологију

Доц. др Милош Јовановић, уредник

Проф. др Драган Тодоровић

Доц. др Драган Станојевић

Доц. др Душан Ристић

Доц. др Немања Крстић, секретар

Доц. др Јелена Божиловић

Доц. др Нина Павловић

Александра Николајевић

Душан Миленковић

Међународни уређивачки одбор:

Andrea Cerroni, Dipartimento di sociologia e ricerca sociale, L'Università di
Milano-Bicocca

Miran Lavrič, Filozofska fakulteta, Univerza v Mariboru

Honorata Jakubowska, Instytut Socjologii, Wydział Nauk Społecznych,

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Bojan Bilić, Dipartimento di Scienze Politiche e Sociali, Università di Bologna

Željka Zdravković, Odjel za sociologiju, Sveučilište u Zadru

Калоян Методиев, Институт за стратегии и анализи, Софија

Roberto Corradore, Dipartimento di sociologia e ricerca sociale, L'Università di
Milano-Bicocca

Адреса

Филозофски факултет у Нишу

Тирила и Методија 2

Copyright© Филозофски факултет у Нишу

Од 2005. до 2011. *Годишњак за социологију* је излазио једном годишње.

Од 2012. године објављују се две свеске годишње.

Универзитет у Нишу
Филозофски факултет

УДК 316

ISSN 1451-9739

ГОДИШЊАК ЗА СОЦИОЛОГИЈУ

Година XVII/27 (2021)

Ниш 2021.

PERIODICALS

Series
Annuals

Publishing unit coordinator
Associate Professor Dušan Stamenković, PhD

Faculty of Philosophy, Niš
Department for Sociology

Editorial Board
Sociological Annual
Miloš Jovanović, Editor
Dragan Todorović
Dragan Stanojević
Dušan Ristić
Nemanja Krstić, Secretary
Jelena Božilović
Nina Pavlović
Aleksandra Nikolajević
Dušan Milenković

International Editorial Board:
Andrea Cerroni, Dipartimento di sociologia e ricerca sociale, L'Università di
Milano-Bicocca
Miran Lavrič, Filozofska fakulteta, Univerza v Mariboru
Honorata Jakubowska, Instytut Socjologii, Wydział Nauk Społecznych,
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
Bojan Bilić, Dipartimento di Scienze Politiche e Sociali, Università di Bologna
Željka Zdravković, Odjel za sociologiju, Sveučilište u Zadru
Калоян Методиев, Институт за стратегии и анализи, София
Roberto Corradore, Dipartimento di sociologia e ricerca sociale, L'Università di
Milano-Bicocca

Address
Faculty of Philosophy, Niš
18000 Niš
Ćirila i Metodija 2

Copyright© Филозофски факултет у Нишу

From 2005 to 2011 *Sociological Annual* was published once a year. Since
2012 two volumes have been published annually.

САДРЖАЈ

ЧЛАНЦИ

Ноеми Лендваи Бејнтон и Пол Стабс ТЕМПОРАЛНОСТИ ПРЕВОЂЕЊА ПОЛИТИКА НА ПОЛУПЕРИФЕРИЈИ: ПОНОВНИ ПРЕГЛЕД ЕВРОПЕИЗАЦИЈЕ РЕФОРМИ ДРЖАВЕ БЛАГОСТАЊА У ЦЕНТРАЛНОЈ И ЈУГОИСТОЧНОЈ ЕВРОПИ	9
Чарна Брковић У ИМЕ КЋЕРКЕ – АНТРОПОЛОГИЈА РОДА У ЦРНОЈ ГОРИ	33
Душан Миленковић УЛОГА ФЕНОМЕНОЛОШКОГ СТАВА У <i>ПРОБЛЕМУ ДРУШТВЕНЕ СТВАРНОСТИ</i> АЛФРЕДА ШИЦА	47
Жарко Ђорић ДРУШТВЕНИ КАПИТАЛ У ФУНКЦИЈИ УНАПРЕЂЕЊА РЕГИОНАЛНОГ РАЗВОЈА	75
Марио Цекић ИСКУСТВА ЛГБТ ОСОБА У МЕЂУЉУДСКИМ ОДНОСИМА И СФЕРИ РАДА У СРБИЈИ	101

ПРИКАЗИ

Ненад Станојевић ОДБРАНА ЈЕДНЕ МЛАДОСТИ АКЦИЈАША: ПРИЛОГ КУЛТУРИ СЕЋАЊА	117
УПУТСТВО АУТОРИМА	121

CONTENTS

ARTICLES

Noémi Lendvai-Bainton and Paul Stubbs	
THE TEMPORALITIES OF POLICY TRANSLATION IN THE SEMI-PERIPHERY: REVISITING THE EUROPEANISATION OF WELFARE REFORMS IN CENTRAL AND SOUTH EAST EUROPE	9
Čarna Brković	
IN THE NAME OF THE DAUGHTER – ANTHROPOLOGY OF GENDER IN MONTENEGRO	33
Душан Миленковић	
THE ROLE OF PHENOMENOLOGICAL ATTITUDE IN ALFRED SCHUTZ'S <i>COLLECTED PAPERS I: THE PROBLEM OF SOCIAL REALITY ...</i>	47
Жарко Ђорић	
SOCIAL CAPITAL AND MORE HARMONIOUS REGIONAL DEVELOPMENT	75
Mario Cekić	
EXPERIENCE OF LGBT INDIVIDUALS IN INTERPERSONAL RELATIONS AND IN THE PROFESSIONAL SPHERE IN SERBIA	101

REVIEWS

Nenad Stanojević	
DEFENSE OF A WORK ACTION PARTICIPANT'S YOUTH: A CONTRIBUTION TO THE CULTURE OF MEMORY	117
AUTHOR GUIDELINES	121

ЧЛАНЦИ

ARTICLES

Noémi Lendvai-Bainton¹

School for Policy Studies

University of Bristol, UK

Paul Stubbs²

The Institute of Economics, Zagreb

Оригинални научни рад

UDK 364:316.42

Примљено: 22.10.2020.

Ревидирана верзија: 22.1.2021.

Одобрено за штампу: 24.1.2021.

DOI: <https://doi.org/10.46630/gsoc.27.2021.01>

THE TEMPORALITIES OF POLICY TRANSLATION IN THE SEMI-PERIPHERY: REVISITING THE EUROPEANISATION OF WELFARE REFORMS IN CENTRAL AND SOUTH EAST EUROPE ³

Abstract: This article seeks to conceptualise time and temporality in the context of semi-peripheral social relations, with a particular focus on the transnational dimensions of policy translation. In particular, we show how, albeit within the co-existence of multiple temporalities, ‘policy time’ and ‘time in policy’ tends to enable and privilege particular kinds of policy processes over others. Revisiting a number of themes from our ethnographic work on social policy reform drawn, mainly, from the post-Yugoslav and Hungarian context and relating, mainly, to so-called ‘Europeanisation’ processes, allows us to foreground the spatio-temporal dimensions of policy processes. The text explores some key challenges in terms of how to treat time within critical policy studies.

Keywords: Temporalities, policy translation, critical policy studies, semi-periphery, Europeanisation

Introduction: Notes on a Collaboration

In our work, separately and together, we have exhibited a complex and ambivalent relationship to the three key concepts of this paper: translation, semi-periphery and temporality. In our joint writings on policy translation over many years, we have rarely made the concept of ‘temporality’ central to our work (although cf. Stubbs, 2018: 2020) even though a concern with ‘time’, most often in the combination concept ‘temporal-spatial’, has been present. The concept of ‘semi-periphery’ has a rather uneven history in our work: Stubbs’ chapter in *Making Policy Move* (Stubbs, 2015a) relies, largely uncritically, on Blagojević’s use of the concept (Blagojević,

¹ noemi.lendvai@bristol.ac.uk

² pstubbs@eizg.hr

³ An earlier version of this paper was presented at a workshop *Translating Policy in the Semi-Periphery*, held at GSOSES, Regensburg, Germany. Particular thanks go to Čarna Brković for her encouragement during and after this event.

2009) as a lens through which to understand the performativities of reform in South East Europe; our polemical text on ‘Social Europe’ in crisis (Stubbs and Lendvai, 2016), mainly focused on the EU’s disciplining of the Western Balkans, hints at the coloniality of ‘Eastern enlargement’ as a reworking of ‘core-periphery’ relations but does not invoke ‘semi-periphery’ directly; and our post-comparative understandings of ‘layered’ welfare within the authoritarian austerity capitalisms of Croatia and Hungary (Lendvai and Stubbs, 2015) is far more reliant on a new critical geography than on anthropological or sociological formulations.

Much of our work, over more than a decade, has emphasised the importance of understanding policy through the lens of ‘translation’, albeit utilising a changing mix of theoretical influences across different texts (Lendvai and Stubbs 2007, 2009; Lendvai and Bainton, 2013; Stubbs, 2015b). Of course, our search, together with Dave Bainton and John Clarke, for “a vocabulary for policy studies” has always been conceived as ‘provisional’ and ‘adaptive’, seeking to convey, sometimes explicitly, “the process of intellectual enquiry that is involved in ‘making up’ an approach to policy studies” (Clarke et al., 2015: 35), so that we make no apologies for these inconsistencies.

There are a number of more consistent and common threads throughout this body of work, however. Three seem pertinent here. The first is a deep distrust of, dissatisfaction with and lack of interest in much of what passes for orthodox ‘social policy studies’, marked by a pseudo-objectivist “perspective from above or from ‘nowhere” (Marcus, 1995: 112), obsessed with regime typologies and adhering to a search for ‘path dependencies’. It is not only that key concepts from the social sciences, indeed key social scientists, are missing from the scene or arrive late, and in highly simplified form, in the discipline (Clarke, 2004: 3). It is also that the boundary work of what is to count as ‘social policy’, focusing on particular taken-for-granted ‘sectors’, misses so much regarding shifting, pluriversal, non-Eurocentric, understandings of ‘the social’ and its complex articulations with other shifting domains of ‘the economic’, ‘the political’ and ‘the ecological’. We have taken refuge in a broad ‘anthropology of policy’ approach (cf. Shore and Wright (eds.), 1997), based on a kind of ‘ethnographic sensibility’, akin to what Gould (2004) has termed ‘hunting and gathering’ or which we have termed the ‘bending and blending’ of our various positions and roles to gain insights into ‘policy’ as a constant translation between that which is defined as ‘formal’ and that considered ‘informal’ (Lendvai and Stubbs, 2007).

The second is our commitment to resist the temptation to explain away “policies with reference to any catch-all meta-term” (Jansen, 2017: 3), a tendency all too common in some Marxist or Foucauldian approaches. This tends, all too rapidly, to “move away from policy”, to ‘read off’ “larger forces, tendencies or dynamics” be these ‘neoliberal governmentality’, ‘the interests of capital’ (Clarke et al., 2015: 34) or the like. We agree entirely that it is “bad social science to ignore (these) as a point of principle” (Jansen, 2017: 3). Our struggle is with how to trace the connections between different levels and scales without assuming them or making leaps which are not based on sound social scientific reasoning. Above all, this involves a

commitment to taking seriously, if not actually appreciating, the contradictions of the everyday practices of what one anthropologist described as ‘national scale state actors’⁴. Combining a kind of ‘studying up’ and ‘studying through’ (Wedel, 2004) with a methodological imperative of needing to ‘follow the policies’ as they are “iteratively remade through their imperfect actualization across multiple sites” (Peck and Theodore, 2015: 27) still faces the problem of the many ‘policy elsewheres’ (Stubbs, 2015a; 92) which remain hidden and/or out of reach. However, attempting to demonstrate the linkages, disconnections and contestations, along an axis ‘policy maker’ – ‘front-line worker’ – ‘service user’, attuned to the rise of intermediary-type hybrid ‘flex actors’ (Stubbs and Wedel, 2015), seems preferable to over-ambitious meta-claims.

The third, very much learned from collaborations with John Clarke, is the importance of connecting ‘conjunctural time’ with ‘micro-political time’, sensitive to ‘emblematic moments’ (Jessop, n.d.) but wary of ‘epochal time’. Some kinds of Marxism, along with other totalising systems theories, are prone to foreground the ‘epochal’ as the prime, if not sole, determinant of social action, as “the only relevant temporal form that helps determine the operation and identity of agency in the international system” (Xin Liu, 2012: 3). ‘Micro-political time’, akin to Ruggie’s concept of ‘incremental time’ which “slices social time into a succession of discrete and infinitely divisible units” (Ruggie, 1998; 157) is closer to an anthropological understanding of ‘everyday life’. Sharing Raymond Williams’ (1977) distrust of the abstractionism of ‘epochal analysis’, in favour of attention to “the internal dynamic relations of specific moments” (Clarke, 2010: 340), Clarke suggests the need to replace a “fixation on the dominant” (ibid) with a focus on the hegemonic work needed to “contain, displace, neutralize or incorporate” (ibid) elements of what Williams terms ‘the emergent’ and ‘the residual’. For us, conjunctures are momentary ‘spatio-temporal fixes’ (Jessop, 2004), bounded states of forces and flows, sometimes coming together as ‘perverse confluences’ (Dagnino, 2007) combining different, even seemingly antagonistic, discursive formations. ‘Emblematic moments’, both ‘momentary’ and ‘momentous’, akin to ‘incidents’ or ‘dramatic effects’ (Gordy, 2013: xii), are segments of social time which lead or are likely to lead to “an eminent turnabout in the development of social relations and forces” (Martinelli and Novy, n.d.). Micro-political moments are more like ‘the everyday’, may be more or less ‘routine’, but can be improvised, performative, encounters in ‘contact zones’, marked by “the spatial and temporal copresence of subjects previously separated by geographic and historical disjunctures, and whose trajectories now intersect” based on “radically asymmetrical relations of power” (Pratt, 1992: 6–7).

In setting out these consistencies, particularly the third, we already run into what we might term ‘trouble with time’. For how can ‘time’ be both the subject and object of discussion; be both a given constant and a variable? Indeed, revisiting ‘contact zones’, just as the spatial is more than merely geography, we argue that the temporal is much more than history and, certainly, very different from linear notions of past,

---

⁴ Andre Thiemann, email correspondence, 7 February 2017.

present and future. Foregrounding time and temporality are, therefore, long overdue in our work and the way in which ‘time’ is translated, in the sense of “processes of complex becoming, modification, distortion and transformation” (Stubbs and Lendvai, 2016: 34), in semi-peripheral reform contexts presents an ideal opportunity to do so. The next section seeks to conceptualise time and temporality in the context of semi-peripheral social relations. This is followed by revisiting a number of themes from our ethnographic work on reform drawn, mainly, from the post-Yugoslav and Hungarian context and relating, mainly, to so-called ‘Europeanisation’ processes. A tentative final section draws conclusions and raises dilemmas about how to treat time within critical policy studies going forward.

Time in the Semi-Periphery

Time and temporality are rather Janus-faced within the literatures on ‘transitology’, ‘Europeanisation’, social policy and policy studies. Whilst it is recognised that time is hugely important in understanding welfare reforms, post-communist transformation, processes of Europeanisation and the transnationalisation of social policy with multiple actors operating across multiple scales, it tends to be largely taken for granted, or trapped in binary or modernist linear logics. Instead of a complex dialectic, challenging notions of ‘stability’ and ‘change’, studies either emphasise ‘path dependency’ and ‘legacy effects’ or promote a kind of free-floating understanding of policy change over time. In the process, we are offered a frozen temporality, through reifying the past, as in the case of path dependency, or reifying the future, through an obsessive focus on change. For us, occupying a variety of roles such as ‘researchers’, ‘consultants’, ‘activists’, or ‘policy advisers’, it has long been evident that such constructs are unproductive. Everyday practice in complex settings results in a kind of juxtaposing of tenses; memory does not only belong to the past, and the imagined and performed ‘new’ is not that of the present and future only. Our focus, discussed empirically below, suggests that the co-production of tenses implies that memory and amnesia are both performed in ‘reform initiatives’. As such, understanding the co-production of multiple tenses is a more relevant starting point than a search for ‘dependent’ and ‘independent’ variables and ‘causal’ relationships. As we argued in *Making Policy Move*: “the recombination of time and space, as in the timetables or timelines of policy implementation, is neither natural nor technical, but deeply social, political and contestable” (Clarke et al., 2015: 21). Bakhtin’s (1981) notion of ‘chronotopes’, originally applied to fiction, as adapted by Gilbert (2019), despite being “notoriously difficult to pin down” (Jansen et al., 2016: 21), suggests both the inseparability of space and time and the work which such literary devices perform in developing communicable images of ‘when’ and ‘where’ without which the ‘how’ becomes an empty signifier. This is not, at all, the same as ‘chronopolitics’ noted above.

In mainstream accounts of welfare development in Central and South Eastern Europe the complexity of the temporal dimension, in terms of the ‘work’ which

constructions of ‘time’ perform, has been largely lost. Instead of understanding temporality as causality, we should define time “in relation to the purposes it serves. Hence, we can never say what time is. Instead, we can only ask what kinds of worlds different forms of time make possible, and what interests are served by the creation of such worlds” (Allen, 2008: 217). The Janus face of time is precisely this; whilst it is taken-for-granted, tacit and salient, it is deeply productive: time selects, makes, crafts and enables different kinds of worlds to be made and remade. Welfare reforms are a form of ‘time telling’, categorizing ‘pasts, presents and futures’, utilizing tropes of ‘progress’ and ‘modernisation’ and, in the process, allocating different sections of the population to different positionalities, such as ‘old-fashioned’, ‘nostalgic’, ‘forward-looking’, or ‘visionary’ (Clarke et al., 2015: 29).

Like spatiality, then, temporality is crucial for the production, reproduction and translation of policy worlds. It is rarely encountered in the singular, however, and rarely acts alone. In this sense, the notion of ‘heterotemporalities’ is important in capturing “the infinitely varied experiences of time that can coexist and interact simultaneously at multiple locations and scales operating within and against dominant chronopolitical tendencies” (Huebener et al., 2016: 246). For Huebener et al. (2016) ‘chronopolitics’ denotes a kind of temporal-spatial power in the context of globalization, including “the conceptions and practices associated with colonialism” which challenges “the assumption that time is a background experience that is independent of human agency” (ibid: 246).

The concept of heterotemporalities alerts us to the sense that time is always multiple, operating at different speeds and across different scales and sites. In complex policy worlds, it is not just that different actors invoke different notions of time or operate according to different time-scales; rather the same actor can invoke multiple notions of ‘time’ and operate at different speeds in different contexts. The World Bank, Ministries of Social Affairs, local authorities, Social Work Centres, the European Commission, domestic policy makers, local and international consultants, politicians, and welfare users, each act according to complex heterotemporalities, in multiple relations of power, domination and resistance. Welfare reforms are produced, reproduced and translated within multiple heterotemporalities. This is not to rule out the existence of, nor the working towards, a kind of ‘hegemonic temporality’ that “temporarily and not ‘naturally’ of course, prevails over others despite not managing to ... assimilate them completely” (Filippini, 2016: 106). Re-reading ‘time’ in the work of Gramsci, Filippini goes on to suggest, crucially, that “this force not only endeavours to get time to conform to it, as a specific mode of its own prevalence over other temporalities, but at least in part it also over-determines the rules of the struggle” (ibid.), not least through the setting of policy timetables and, crucially, deadlines.

In the current conjuncture, marked by globalisation and transnationalisation, it may be that ‘fast time’ and ‘fast policies’ constitute an emblematic form of hegemonic temporality. Nevertheless, there is a danger of over-stating the importance of the speed of policy production, reproduction, transfer and translation, isolating it from other features of contemporary policy developments and, above all, over-emphasizing its

novelty. Peck and Theodore's book *Fast Policies* (Peck and Theodore, 2015) might, on casual reading, seem to be suggesting precisely this, although a closer reading suggests a more nuanced argument. An earlier text by Peck leads in this direction, emphasizing how "contemporary policy making processes seem to be accelerating" referring to 'shortened policy development cycles', 'intensity of cross-jurisdictional exchanges', 'compressed reform horizons', and 'prescriptively coded front-loaded advice and evaluation science', such that "policy ideas and techniques have become mobile in entirely new ways" (Peck, 2011: 773–4). The 'fast' pace of global or transnational policy is then contrasted with the 'slow' pace of change on the ground and, in particular, with 'slow national time' (Sassen, 2018). Again, this distinction between 'fast' and 'slow' is too linear and binary and may fail to capture the range of heterotemporalities in play as well as the work they perform. A contrast between 'national' and 'global' time, reproduces false dichotomies of the spatial, also. Confining 'fast' and 'slow' to specific spatial scales in this way is neither analytically useful nor empirically verifiable. Crucially, it is the multiple temporalities, and multiple spatialities, of different actors that make different policies possible. Whilst it may be the case that 'fast policies' are enabled by, and operate through, a variety of technologies (ready-made templates, pre-set formulas, decontextualized policy frameworks and the like) that may be externally produced, these always need to become internally anchored, in the process of which they are translated and change. It is precisely this double movement of transformation/translation and locatedness/anchoring that demands much more attention to the temporal as well as the spatial dimension.

A careful reading of Peck and Theodore suggests that speed as measured by how much time has elapsed is not the main issue. They also, rightly in our view, suggest that searching for a single origin of a 'fast policy' and tracing its linear movement across space and time is misplaced, referring instead to "dense networks of relations, and multiple modes of translation and reinvention" (Peck and Theodore, 2015: 78). 'Following the policy' must not be at the expense of exploring social relations *in situ*, including shifting, sometimes unexpected, relations between the 'political' and 'technical', the unfinished quality of 'models' and 'technical fixes', and complexities of heterotemporalities going far beyond the co-existence of 'the fast' and 'the slow'. The temporalities of policy, then, are complex and multiple, marked by diverse "temporal rhythms and ruptures" (Coffey, 2004: 103) and, often, 'competing hegemonic times' as well as a competition between states and state-like actors to "hegemonically (but also coercively) unify their respective societies" (Filippini, 2016: 113).

In some ways, a static understanding of the 'semi-periphery', derived from world systems theory, reified as a space between 'the core' and 'the periphery', exhibiting "cultural and social institutional features intermediate in form" (Domazet and Marinović Jerolimov, 2014: 24), can lead to ill-conceived understandings of 'transition' and 'transformation' based on a kind of 'temporal slope' theory (Fabian, 1983: 17). This becomes marked by an inevitable sense of 'evolutionary time' in which modernization and development is meant to result in 'catch up' or 'convergence',

whether this occurs rapidly or slowly. Marina Blagojević's more anthropological take on the concept, emphasizes the paradoxes and contradictions of policies meant to 'speed up' modernization in conditions of deindustrialisation and retraditionalisation, including desecularization, repatriarchisation and anti-intellectualism (Županov, 2002). Elites tend to make 'formal adjustments' to reform priorities imposed from outside, which are then judged by those same external actors as both too little and too slow, a clear example of the double movement discussed above. She suggests both the co-existence of "simultaneous opposition and acceptance, imitation and rejection" (Blagojević, 2009: 99), marked by the establishment of a kind of 'open space' for all manner of experimentations and policy innovations, "while at the same time lack of 'structureness' severely limits the scope of their effectiveness" (Blagojević, 2009: 72) and institutionalization. Although helpful in some ways, this can also reinforce a crude binary between external 'speed' and internal 'inertia', ruling out other possibilities. It remains to be demonstrated empirically whether the semi-periphery is marked by a different set of heterotemporalities than either the so-called 'developed' or 'developing' worlds, but these are primarily 'conjunctural' and 'micropolitical' questions, not epochal ones.

Certain features of post-socialist (and post-conflict) change may lend themselves to a kind of 'queer asynchrony' or 'temporal disjunction' (Mizielinska and Kulpa, 2011) in which long-term historical translations become bundled together in 'new' contexts, in new 'heres and nows', becoming very different assemblages in the process. They are best addressed through a kind of 'cross-contamination' of 'post-colonial' and 'post-communist' studies which was what we were aiming for in our chapters in *Making Policy Move*. However, ushering in yet more radical dichotomies comparing Western 'times of sequence' and Eastern 'times of coincidence' (Mizielinska and Kulpa, 2011: 15) may obscure as much, if not more, than they reveal, setting up new binary oppositions, 'othering' the so-called "East" and asserting that which needs to be verified empirically. 'Queer time', contrasted to core 'straight time', directs us, perhaps, to "turn away from narrative coherence", and provides "insights about embodiment, counterhegemonic practices" and subjugated, disqualified and anticanonical knowledges and practices (Halberstam, 2005: 182). If 'semi-peripherality' can be understood in this way, it may be a useful lens; if not, then it reproduces Western normativities even in the act of attempting to deconstruct them.

Our concern with heterotemporalities and hegemonic time as both imposed and resisted leads us back to studying processes of EU integration, EU enlargement (Goetz, 2006; Avery, 2009) and Europeanisation as chronopolitical projects marked by complex heterotemporalities. The radical compression of policy time is well captured in concepts such as the 'tsunami neoliberalism' of 'shock therapy' (Klein, 2007), or in Janine Wedel's use of a cartoon from transition Poland in which a male Western consultant is phoning home and states: "I am here to privatize the economy, I'll be back by Friday" (Wedel, 2001). At the same time, Arsenijević and Wastell (2017) argue poignantly that we are witnessing an 'enduring transition', namely "a transition that does not query where history is/should be going, and as a result, a transition without any seeming end" (Arsenijević and Wastell, 2017).

The chronopolitics of EU Accession, or as Stoker (2006) terms it EU assimilation, assumed a tight timeframe for ‘compliance’. More and more literature unpacks the nature of this managed and compressed time and its long-term consequences for New Member States and prospective Member States (Sissenich, 2007; Stubbs and Lendvai, 2016; Lendvai-Bainton, 2017). As such heterotemporalities, whilst multiple, are also deeply structured by power and inequalities. Temporality fundamentally structures key issues such as ‘policy learning’, ‘opposition’ and ‘resistance’, ‘implementation’, and ‘epistemic communities’. Temporalities are also performed, shaping and being shaped in practice. Welfare reforms, the adoption of legislative frameworks and the social *acquis* are performed, often with social ‘projects’ being delivered as ‘fictions’. Performativity is deeply temporal as well as political, as it speaks to the impossibility and multiplicity of time. In the next section we revisit four key themes in our work on welfare reforms in Hungary and the post-Yugoslav space through the lens of temporality. In turn, these are: Learning and Unlearning; Policy Fictions; Flexible Agencification; and Projectization. In the process, we rather flatten the temporality of our work, drawing on issues and themes derived from a long period of time without, here, referencing the conjunctural conditions. As such, this should be seen as merely a tentative first step in the recovery of temporality in our work.

The Heterotemporalities of Social Europe: Revisiting Reform Encounters

Learning and Unlearning

Although the idea of ‘policy learning’ has a central place in the European Union’s ‘Open Method of Co-ordination’ for social policies, as a mechanism of ‘soft governance’ (Buchs, 2008), it is present, implicitly or explicitly, in the practices of other international actors active in influencing reform agendas in Central, Eastern and South Eastern Europe. As an ‘innovative’, ‘deliberative’ and ‘experimental’ method (cf. Zeitlin, 2005; de la Porte, 2011) it has become the privileged means of promoting the so-called ‘diffusion’ of so-called EU ‘norms’, communicating a common set of definitions and, above all, inducing institutional adaptation and change. Clearly, both the nature of the process and the contents of the learning differ between ‘new’ (e.g., Hungary, still so labelled despite joining the EU in 2004), ‘newer’ (Croatia), and ‘aspiring’ Member States. However they are understood, the temporalities of conceptual, cognitive, normative and institutional change are, clearly, rather different: “of course, real change in practice on the ground takes time” is frequently invoked by policy makers and scholars of policy, active in and around the technologies of policy learning such as ‘peer reviews’, ‘learning from best practice’, and ‘benchmarking’ exercises, without challenging the ‘logics of modernity’ (Lendvai, 2007) being implied.

Conceiving of ‘policy learning’ as a ‘zone of translation’ (Lendvai, 2015) suggests that what is being learnt may be very different in the fluid, uneven, and

unstable institutional landscapes typical of the ‘semi-periphery’. New actors, more skilled in EU-speak and/or the language of international development, occupy new positions as key intermediaries, forging ahead with the reconfiguration and supposed modernisation of policies, advocating ‘holistic’ and ‘joined up’ government in the face of so-called ‘traditional’, read ‘backward-looking’, civil servants (cf. Lendvai and Stubbs, 2009). At the same time, they often sympathise with domestic actors, critiquing the lack of ‘understanding’ of local realities on the side of international actors. Their power rests, therefore, precisely on their ability to “translate the (universal) values of modernity into locally or nationally implementable schemes” (Stubbs, 2013: 136). The heterotemporalities of new hybrid translators is apparent, invoking different speeds and timetables and time horizons with different actors.

The rapidity of ‘policy learning’ exercises actively mitigates against true lesson learning and lesson drawing, of course. Crucially, in place of ‘mutual learning’, a more or less taken for granted ‘line of best fit’, based on an ‘illusion of similarity’ (Lendvai, 2015) is imposed, with multiple potential lines of influence shut down and semi-peripheral spaces reconstructed as *tabulae rasae* or as having ‘legacies’ which are best ‘unlearned’. A political act of ‘double subordination’ occurs, attempting to erase knowledge of social policy in the ‘semi-periphery’ whilst simultaneously subordinating social policy to economic growth, competitiveness, debt and, in the case of ‘aspirant’ Member States to consolidation of democracy, the rule of law and ‘respect for human rights’.

The ‘study trip’ represents the crudest form of instrumentalised temporality of ‘learning’ in ‘core’ – ‘semi-periphery’ relations. Indeed, recently, one of us was told by a consultant working on an EU-funded ‘twinning’ project, bringing together two or more cities to engage in ‘knowledge and practice exchanges’, that the ‘secret’ of winning such contracts is: “if you know your competitor is proposing four study trips, then you propose five”. Often associated with opportunities for material consumerism rather than ‘policy shopping’, the latter can still occur: Zagreb’s Mayor Milan Bandić is widely reported to have conceived of putting a large number of municipal services into a single holding company, an ideal vehicle for cementing local state capture and clientelistic practices, following USAID funded study visits to Vienna and Graz (Hoffman et al., 2017).

As one of us has tried to suggest (Clarke et al., 2015: 212 – 214), embracing a translation lens could lead to ‘learning otherwise’, not to be confused with the radical form of ‘unlearning’, akin to destruction or forgetting of all that has gone before, advocated by, for example, the World Bank, in welcoming the fact that war allowed for social policy to ‘start afresh’ in Bosnia-Herzegovina (Stubbs, 2001). Rather this would be a more counter-hegemonic, politicised dialogue, with subaltern actors ‘talking back’, learning from ‘policy elsewhere’ in, *inter alia*, Latin America or Africa, learning from silenced voices, and working with the multiple, choosing explicitly temporal and spatial disjunction over hegemonic domination. The lack of ‘learning otherwise’, particularly in the context of lack of reference to Latin America and Africa, when understanding welfare reforms in Eastern Europe is highly indicative of how ‘learning’ is produced in transnational policy circuits. The

EU's Open Method of Coordination, a policy tool designed to promote and foster 'policy learning', assuming seemingly formal and equal participation by all Member States, has been deeply unequal in terms of what is supposed to be 'learned'. In one of our fieldwork sites, policy makers working in the Ministry for Social Affairs continued to complain that OMC workshops and peer reviews failed to listen to the fact that the Hungarian partner wished to include housing in discussions of social inclusion. As one of the key Hungarian representatives argued: "for 4 years they (Old Member State representatives) kept saying that housing is not part of social inclusion, in the fifth year it appeared as a priority. It was very tiring having to have to insist on such a fundamental point". Reconfiguring an Open Method of Coordination (OMC) as a more dialogic and democratic method is only possible if policy agents pay attention to the conjunctural and recognise heterotemporalities in translation, we would suggest.

In the context of EU membership and integration, what is being learned and how learning is assumed, produced, and imposed, often under 'time pressures', is deeply political. The OMC, for example, has long been assumed to promote learning of 'activation', 'gender mainstreaming' and 'social dialogue', blending Scandinavian, German, Dutch and Danish-style policies. However, when one turns to look at recent welfare changes in a number of Eastern European member states including Hungary, Poland, Slovakia and Croatia, the content of these OMC policy repertoires has been translated, often through rejection, reversal or even elimination from domestic policy discourses and practices. In Hungary, 'activation' has been translated into the deep disciplinarity of 'forced public work programmes' for 'undeserving groups' (Bako, et. al, 2014, Szikra, 2014). Gender mainstreaming has been banned as a term and, in its place, deeply paternalistic family mainstreaming initiatives have emerged (Juhász, 2012; Lendvai-Bainton, 2017, Stubbs and Lendvai-Bainton, 2020). The OMC assumes a deeply apolitical character to policy learning, at a time when a reactionary and authoritarian backlash in many Member States has problematised the 'unity' of supposed 'core European values'. Ironically the insistence of the EU on 'unity' and 'core' in 'Europe' serves to undermine and pre-empt 'learning otherwise'.

Policy Fictions

The enactment or performance of 'policy fictions' is central to European integration as a set of non-linear, neo-colonial, processes and encounters (Stubbs and Lendvai, 2016: 32). 'Policy fictions' are unstable discursive assemblages that, although apparently "intangible and weightless" (Lendvai, 2015: 145), are always embedded in material relations and frame the ways policies are "understood, enacted, enforced, resisted or colonised" (Lendvai, 2015: 150). Fictions, as literary narratives, inevitably contain 'chronotopes', or sets of temporal and spatial understandings and relationships, fused together as a whole, usually within a logic of 'modernisation'. Indeed, it is the narrative dimension of both 'chronotopes' and 'policy fictions' that we find most compelling. The most recent iteration of this within 'social Europe', the Commission's 'European Pillar of Social Rights' initiative, states that it is "presented

with today's and tomorrow's realities in mind" (European Commission, 2017: 3). The document boasts that the EU is "home to the most advanced welfare systems in the world and to a wealth of best practices and social innovations" but that "it needs to confront and adapt to unprecedented social challenges" (ibid: 3). At the same time, the applicability of the Pillar is reserved for "Member States of the euro area" together with any other Member States "that wish to be a part of it" (ibid: 5). The Pillar provides the latest major chronotope of social Europe following the Lisbon agenda, Europe 2020 and others, and contains its own minor chronotopes in the form of social scorecards to go alongside the emphasis within EU accession and membership on strategies, indicators and objectives all of which are supposed to require clear and consistent 'timelines'.

Amongst policy makers, EU accession allows for a particularly perverse kind of 'policy learning' which is that fulfilling the fictions of social Europe is less important than the austerity-driven and debt-reduction requirements of the European Semester, dividing the year, much like in higher education, into two segments, within a radical "recalibration of regulation" (Stubbs and Lendvai, 2016: 38) in the EU since the economic and financial crisis. In aspiring to EU membership, a World Bank-led fiction of 'poverty reduction' strategies was replaced by more European sounding 'social inclusion' strategies even if the concept was difficult to translate (becoming 'social togetherness' in Hungarian and inducing fierce debates in Croatia as to whether the term should be active or passive, referring to an outcome or a process). During Croatia's accession to the EU, the Joint Memorandum on Social Inclusion (known as JIM), alongside the Joint Assessment of Employment Processes (JAP), formed the key mechanisms for the European Commission to influence Croatia's social and employment policies (cf. Stubbs and Zrinščak, 2013). Each document required Commission approval and was subject to annual monitoring and feedback. At a joint JIM-JAP conference in 2010, alongside "enhancing the social inclusion of vulnerable groups" and crisis proofing some social spending, the emphasis was, very much, on including "all relevant stakeholders and social partners" as well as, in a clear example of EU-speak, changing "the disproportion of the labour force skills on the labour market" (Government of Croatia, 2010). The JIM process, in particular, was marked by complex heterotemporalities, with rapid actions before high profile conferences interrupting slower temporal rhythms. Currently, candidate countries including Montenegro, Serbia and North Macedonia are preparing 'Employment and Social Reform Programmes' that, more explicitly, link social policy, labour market and macro-economic concerns. Commission officials argue, not unlike the case of Croatia, that the long timeline before likely membership allows for major 'technical' advances to be made in social policy 'under the radar'.

In the JIM monitoring process, Croatian government civil servants learned that reporting annual progress through merely cutting and pasting from previous years would not pass and began to understand the importance of fictional portrayals of progress at least having a degree of narrative novelty compared to the previous year. In Hungary the fiction of the OMC in relation to social inclusion and social protection has long been mastered, with copying and pasting from previous reports

combined with the presentation of incomprehensible text on ‘strategic and long-term visions on social welfare’. The fiction of EU integration is an extensive list of activities in Hungary: setting and failing debt targets, faking implementation reports on Structural Fund projects, redefining key concepts and allowing funding for political activities linked to the new authoritarianism as, for example, the funding of an anti-abortion campaign in Hungary by the EU Progress Fund under the heading of gender mainstreaming (Juhasz, 2012). Fictions arise both as a response to the practical impossibilities of imposed time for implementation, ‘saving time’, as well as a form of political defiance and mockery against the ‘core’ and ‘European unity’, precisely reworking in a reactionary way the contradictions of the deeply colonial roots of EU integration (Stubbs and Lendvai-Bainton, 2020). The proactive use of strategies such as the ‘copying and pasting’ of policy texts, the production of incomprehensible texts and the fictional narratives of progress all work here towards deconstructing both the political framing and values of ‘European social policy’ as well as the technical elements of policy compliance. In the case of Hungary, this is not an ‘implementation gap’ or ‘unintended consequence’; it is a deliberate political strategy.

The heterotemporalities of policy fictions are multiplied when, alongside such ‘strategic documents’, a wide range of other strategies are produced: strategies for children; for people with disabilities; for older people; for Roma; for deinstitutionalisation and so on, which often have priorities and timelines which are different from the overarching documents they are meant to relate to. Strategies, akin to the five-year plans of socialist planning, are meant to result in annual action plans, annual progress reports, and such like. In reality, even strategies for several years are not passed until after the period in question has begun and action plans and progress reports inevitably slip, also. Crucially, however, they form the substance around which diverse actors with diverse ‘projects’ can operate to compound fictions further. It is to these that we now turn.

Flexible Agencification

Combining a notion of ‘flexibility’ with that of ‘agency’ and ‘agencification’ actually refers to a wide range of processes which, when analysed through a temporal lens, become even more complex but are central to understanding welfare reforms in Central and South Eastern Europe. Over-structural understandings of change, or the lack of it, in welfare arrangements, give too little weight to agency, whether the actions of particular individuals or networks, or new institutions or ‘agencies’ created in a supposed attempt to ‘speed up’ reforms. Such actors and agencies are always themselves a product of complex power relations, of course, but also come to occupy and transform the very ‘spaces of power’ which allowed them to emerge initially (cf. Newman, 2012). ‘Flex actors’ or ‘flex nets’ (Wedel, 2011; Stubbs and Wedel, 2015) have a chameleon-like character, occupying blurred roles, sometimes contemporaneously, across a range of sites and settings. The contemporaneity or simultaneity of an actor who may be both plausibly local and international, with

her own NGO whilst also working at a university and seconded as a Government policy advisor, or the agency which is plausibly both state and non-state, or a hybrid of both, should not distract us from the heterotemporalities of their existence. Implicated in “institutional fusions of power” (Wedel, 2011: 40) these flex actors position themselves to maximise opportunities, whether material, ideological, or both, consequent upon their occupancy of multiple roles. The emphasis, during and after the wars in Croatia and Bosnia-Herzegovina, on large numbers suffering from ‘post-traumatic stress syndrome’ opened a space for international and local advocates of ‘psycho-social support’, enrolled contemporaneously or sequentially to research the topic and present guesstimates of the numbers affected, to advise donor and Governmental agencies on programming, to implement programmes within their ‘own’ NGOs or other hybrid implementing agencies, and even to evaluate the same programmes (Stubbs, 2005).

The creation of agencies to ‘speed up’ reforms is a common occurrence across post-communist Eastern Europe. In complex and contested state formations such as Bosnia-Herzegovina, where the central state has limited powers compared to those of the entities and indeed, in the Federation of B-H, the cantons or regions, the meanings and positionalities of such agencies can, also, be chameleon-like, artificially boosted by donor funds to assume powers which, in relation to dominant political structures, they do not possess. Even in supposedly more ‘stable’ structures, such agencies can reinforce a kind of ‘welfare parallelism’ (Stubbs and Zrinščak, 2009) advocating reforms which remained as convenient fictions or faced opposition from civil servants reacting against the favourable conditions and often higher salaries, which those working in such agencies received. Sometimes, formally state bodies are referred to by those ‘in the know’ as “more like an NGO”, such as the ‘Social Inclusion and Poverty Reduction Unit’ of the Government of Serbia (Stubbs and Zrinščak, 2019). In other cases, bodies which are formally NGOs take on tasks which appear to fit more within state structures, such as the work of IBHI in Bosnia-Herzegovina (cf. Stubbs, 2015a). Indeed, changing its name from the Independent Bureau for Humanitarian Issues to the Initiative for More Humane and Better Inclusion indicates a flexibility to even adapt nomenclature as well as position to fit ‘new times’. Establishing a Social Innovation Fund in B-H within this NGO hybrid IBHI is, itself, a product of policy learning from the Serbian example of a ‘transitional’ state agency, the Social Inclusion and Poverty Reduction Unit (SIPRU) discussed above, staffed by persons from both the NGO and university world which attracted significant funding from international actors keen to ‘speed up’ reforms.

The EU’s Structural Funds have further promoted the process of flexible agencification through the creation of multiple flexi-institutions. In Hungary, such agencies were built up in the early 2000s, as a ‘signal’ that ‘reforms’ were being ‘prioritised’ and ‘fast-tracked’ only for these agencies to subsequently be abolished, demolished, closed or reallocated in a very short period of time. In Hungary, the previously powerful regional funding agencies created to coordinate the initial wave of Structural Funds have now disappeared and have been replaced by completely centralised Ministerial agencies. Prominent new buildings with the EU flag flying,

signalling the ‘regional’, have become empty; the flags, the curtains, and the people working there long gone or repurposed, with all traces of their past erased.

Projectization

One of the defining characteristics of ‘projects’ is their temporality: they have starting times and ending times even when, as frequently occurs, these are extended into the future, the future remains finite, not infinite. Across the region, in different ways in different conjunctures, we can note four broad waves of projectization, again marked by heterotemporalities with considerable overlap between the waves and no clear-cut moment in time when one wave ended and another began.

The first wave can be termed ‘stand-alone projects’ reflecting the possibilities for free floating initiatives in unstable environments within a ‘crowded playing field’ (Arandarenko and Golicein, 2007) of, largely, international, donors and an even larger pool of potential project implementors. Enabled by the lack of ‘thick’ structures of state regulation, these projects stand out for their sheer arbitrary diversity, relatively short-term time scales, and quick shifts from one ‘target group’ to another. They operated very much in the discursive space between the so-called ‘developed’ and the ‘developing world’ - never clearly identifiable as either only a ‘social welfare project’ or a ‘social development project’ – and contributed to what might be seen as typical semi-peripheral heterotemporalities: a rapidity of effort, an amassing of ‘activities’, but with little structural impact. In a sense, the core lasting impact of such ‘stand-alone’ projects may have been the creation of what Catherine Baker (2014) has termed a ‘projectariat’, prefiguring the emergence of short-term contracts and ‘new’ forms of flexible, read unstable, employment. Innovative micro-level ‘spatial-temporal’ fixes were also institutionalised when, as part of the ‘exit strategy’ of international organisations, they would ‘leave behind’ local ‘successor organisations’, themselves complex assemblages in translation with an interest in long-term survival. Such organisations tended to have more of an eye for the next project or projects rather than a focus on the current ones, quickly regressing from being what Duffield (2004) termed ‘multi-mandated’ to having no recognisable mandate at all other than their own organisational survival and the personal material gain of their founders.

The second wave refers to the fashion for so-called ‘pilot’ or ‘demonstration’ projects, notwithstanding the critique that this was often merely a label meant to disguise the randomness and arbitrariness of ‘stand-alone’ projects; “we have many pilots but no aeroplane”, in the words of one of our respondents from a workshop in Bosnia-Herzegovina. At least referentially, then, ‘pilots’ were meant to have the potential to be ‘scaled up’, referring to their spatial dimension, and to become ‘sustainable’ or, indeed, a permanent feature of the welfare landscape, referring to their temporal feature. However superficially, then, ‘pilots’ were meant to derive from an initial assessment of the gaps, challenges or failings of existing social welfare. In the later stages, not least through a reform ‘template’ developed across the region and funded by the UK Government (Maglajlić Holiček and Rašidagić,

2007), a key emphasis was on piloting new welfare mixes through local ‘partnerships’ between NGOs and state Centres for Social Work, without addressing, of course, the different temporal horizons of the diverse actors meant to become ‘partners’. Often, instrumentalised sustainability failed to turn into real sustainability with some ‘pilots’, notably, instead of being integrated into welfare structures, existing as parallel services. Again, the temporalities of partnership and sustainability are complex, not least since, ‘when push came to shove’ towards the end of a ‘project’, staff who knew ‘time was running out’ had to negotiate with domestic policy makers who had ‘time on their side’, as was the case in a Norwegian child care initiative in the B-H city of Zenica (Stubbs, 2015a).

The third wave can be termed ‘strategic support projects’ in which complex arrangements are made to support strategic planning processes, including legislation and, which, inevitably, both bring ‘projects’ closer to the milieu of policy making whilst also distancing them from the centre through chains of subcontracting involving consultancy contracts and consortia of diverse ‘providers’. These diverse spatialities, in a sense heterospatialities, are matched by heterotemporalities with consultants whose inputs are measured in days working with, or at least alongside, civil servants on permanent contracts.

In the fourth wave, with EU Structural funds, the ‘project’ becomes installed in frontline Ministries, as noted above in the case of Hungary in relation to ‘flexible agencification’. This does not always have integrating effects, however, since a range of actors, including consortia of external consultants, continue to be involved. In addition, specific Departments are often created within Ministries staffed by those with an ambition, through their project work, to work eventually within the European Union. Again, a disconnect of temporalities can occur with ‘business as usual’ and ‘projects’ having little linkage to one another and operating, again, according to different temporal modalities.

As noted above, Hungarian welfare reforms have also long been associated with ‘projects’. Projectisation has been widely promoted by actors such as the World Bank, the IMF and the EU. A World Bank project beginning in 1998, which has resulted in the effective privatisation of pension funds, was presented as ‘neat’, ‘quick’ and ‘radical’. The heterotemporality of this project is more interesting, however: it had a lifespan of 12 years, and in 2010 the Hungarian government renationalised the pension system and transferred second pillar payments into the national budget. The lifespan of ‘quick’ projects and particularly their social consequences are long-term, of course: in this case, the pension system’s future sustainability has become very fragile. The ‘quick’ has become ‘enduring’. The tenses are traded, merged or collapsed. EU Structural Funds have also introduced a key feature into post-communist welfare by projectizing ‘social innovation’ and spatialised, regionalised, social policy thinking. On the one hand, the projectization induced by Structural Funds in Hungary exists on the margins of policy; a series of small ‘projects’ are implemented in remote villages, ticking boxes for social causes promoted by the EU such as Roma integration, while being deeply unpopular with the right-wing government. Structural funds also represent a very small part of

overall social spending. On the other hand, these ongoing projects are very handy for the current Hungarian government that does not wish to spend on and promote social policy. Ironically, the ‘social investment’ of the Structural Funds in a sense allows for a ‘social divestment’ strategy by the government (Stubbs and Lendvai-Bainton, 2020). While the Structural Funds promote educational inclusion, language support and student exchange, the government is legislating Roma segregation, withdrawing significant funding from core educational activities, and introducing populist and nationalist new curricula. Similarly, Structural Funds are used to promote the inclusion of disabled people whilst a systematic and large-scale reinstitutionalisation is taking place in a segregated manner. While new child care facilities are being built with Structural Funds, these institutions can only survive financially long-term if they are successful in applying for continued funding to the EU. Core funding has been drastically reduced across the board, in education, social care and social assistance. Projectization allows for ‘social divestment’ (Lendvai and Stubbs, 2015).

Unsettling Time in Unsettled Times

To conclude, four issues seem to us to be worthy of more discussion in order to reinstall the study of temporalities within critical policy studies. A conceptual vocabulary of heterotemporality, temporal rhythms and disjunctures requires us to move away from the methodological dominance of historical institutionalist analysis in mainstream social policy research and to rely much more on the rich ‘micro-political’ understandings derived from more sensitive ethnographic studies. Crucially, there is also a need for ethnographic ‘studying through’ to connect a range of actors in the policy process neither neglecting, nor privileging, some over others. Within our own work, the relative neglect of service users and front-line service practitioners, problematic in many ways, is amplified when temporalities are in focus. Others at the forefront of a new wave of ethnographic and anthropological work on social welfare in the region have demonstrated the impacts of uneven, hybrid, unpredictable, residualised, and increasingly punitive forms of welfare on service users.

Azra Hromadžić (2015), for example, has described the ‘semi-absence’ of both the family and the state in the context of post-war and post-socialist reconfigurations in Bosnia-Herzegovina, inducing a crisis of care in which mere survival and the reproduction of the self and the management of intimate relationships of kin is a seemingly constant, never ending, struggle. Likewise, in her study of mothers of children with disability, Čarna Brković (2017) argues that “the ambiguous ground of social protection”, experienced as “erratic, unpredictable and mysterious”, requires extreme flexibility, to mobilize whatever resources possible, including any possible informal contacts, just to get a fraction of the services needed. Welfare users in both studies invoke a seemingly lost logic of welfare as a right and a duty of the state in the face of the realities of a system which is limited, discretionary and largely lacking in compassion. Survival depends on a constant struggle to find and gain access to the right people who, with enough luck, when “all the pieces fall into place”, might support ‘humanitarian actions’ allowing you to get by, at least for a while.

In a sense, these analyses complement our own work on the temporal and spatial instability of emerging assemblages of welfare and care. Diverse modalities and practices of care appear to co-exist which are “fraught, uncertain and provisional”, creating new chains of meaning, new hierarchies of power and agency, new forms of inclusion and exclusion, new regimes of blame and of virtue, recalibrations of what Andrea Muehlebach (2012) has termed ‘moral citizenship’, and new marginalisations, subordinations and silences (cf. Stubbs, 2016). The heterotemporalities of policy are clear from the reactions of Governments to the COVID-19 pandemic with ‘lockdowns’ simultaneously producing a sense that time has ‘stood still’, ‘slowed down’ and ‘speeded up’, eroding distinctions between ‘work’ and ‘non-work’ time (Stubbs, 2020).

Secondly, more attention needs to be paid to the temporalities of what we have termed ‘variegated austerity capitalisms’ (Lendvai and Stubbs, 2015). Unsurprisingly, concepts derived from critical geography appear more suited to addressing the ‘spatial’ compared to the temporal dimensions of processes of variegation. Nevertheless, some ways of understanding ‘variegated temporalities’ as also relational and structural is needed. Some hints at what this might entail can be found, perhaps, in understandings of ‘layered welfare’ and in work which explores the heterotemporalities of people living on a low income struggles for survival in the context of the temporal disciplinarity of welfare agencies (Daly and Kelly, 2015). Again, the pandemic policy response has shown how essential and non-essential work becomes both rigidly divided and intimately connected, as temporalities are both stretched and shrunk (Stubbs, 2020), reproducing and transforming hierarchies of value and worth.

Thirdly, there is a need to be extremely cautious about the concept of the ‘semi-periphery’. Although Blagojević’s formulation is an immense improvement on its ‘frozen’ conceptualisation within world systems theory, there is a danger that the concept of the semi-periphery can itself, unintentionally, reproduce a kind of orientalism which is complicit in the Othering of the region, at the same time contrasting this with an uncritical view of the ‘core’ or ‘the West’ as if the confluences of neo-liberalism, repatriarchalisation, new moral conservatism, clientelistic capture and authoritarian nationalisms cannot be found there. This is why it is the variegated nature of the processes, and the relations between core and semiperiphery, as well as the periphery, which are important. The use of the concept must be more in decentering an imagined West (or a newly imagined North), and a search for both a careful calibration of connections and documentation of differences and discontinuities. Indeed, a methodology of ‘following the policy’ advocated by Peck and Theodore which we would translate as ‘follow the modalities and discourses of policy translation’ could well uncover a number of unexpected connections. One respondent working for an international NGO in Bosnia-Herzegovina expressed his surprise to one of us to find, on returning to the UK, that many elements of what we had termed ‘projectization’ and ‘flexible agencification’ were now recognizable to him in community work approaches in inner London boroughs. Indeed, it may be no coincidence that Janine Wedel is now able to use concepts around ‘flex actors’

developed in her work in early transition Poland, to understand developments in the contemporary United States (Wedel, 2011). Processes which resemble semi-peripheralisation, marked by an interstitial sense of being ‘between the developed and the underdeveloped world’ can, then, have unexpected and multiple directionalities and are marked, again, by complex heterotemporalities.

Fourthly, the relationship between heterotemporalities and power also needs further scrutiny. The concept of heterotemporalities does not imply a flattened conception of power; indeed, quite the opposite. We would argue that power is always in operation and that ‘temporal logics’ (Ringel, 2016) enable, privilege and foreground certain kinds of policy worlds over and above others. Time in a pandemic, framed in terms of ‘waves’ and ‘changing responses as we know more’ is illustrative of this. It is the temporal structuring of language, imaginaries, institutions and practices, delineating the limits of possibility, that reproduces and reinforces power relations. Heterotemporalities are also deeply structured by power when one looks at EU integration, accession and processes of Europeanisation. The temporalities of EU Accession have erased politics from managing, formulating and contesting social relations in the ‘candidate’, ‘associate’, ‘aspiring’ countries and has led to a depoliticisation of democratic politics in the name of democratisation. New forms of coercive governance, introduced by the EU following the economic crisis post-2008, operate with tighter and tighter debt management targets and narrower time-frames for compliance. ‘Pandemic times’ have resulted in a mixture of authoritarian, regulatory and libertarian exceptionalism (Stubbs, 2020) as ‘health’ and ‘the economy’ are weighed against each other. However, as much of post-colonial studies reminds us, ‘talking back’ and post-colonial ‘unlearning’, challenging ‘neo-colonial’ spatialities and temporalities, also inform, morph and deflect power relations in unexpected ways.

References

- Allen, T. 2008. *A Republic in Time: temporality and social imagination in Nineteenth-Century America*. Chapel Hill: University of North Carolina Press.
- Arandarenko, M. and P. Golicin. 2007. ‘Serbia’. In: B. Deacon and P. Stubbs (eds.) *Social Policy and International Interventions in South East Europe*. Cheltenham: Edward Elgar, pp. 167–186.
- Arsenijević, D. and S. Wastell. 2017. ‘The Enduring Transition’, Paper for workshop *Translating Policy in the Semi-Periphery*. Regensburg: GSOSES.
- Avery, G. 2009. ‘Uses of Time in the EU’s Enlargement Process’. In: *Journal of European Public Policy*, 16(2): 256–269.
- Bakhtin, M. 1981. *The Dialogic Imagination: four essays*. Austin: University of Texas Press.
- Baker, C. 2014. ‘The Local Workforce of International Intervention in the Yugoslav Successor States: ‘precariat’ or ‘projectariat’? Towards an agenda for future research’, *International Peacekeeping*, 21(1): 91–106.

- Bako, T. G. Cseres, J. Kalman, G. Molnar and T. Szabo. 2014. 'A munkaerőpiac peremén levők és a koltsegyet' (The budget and people on the edge of the labour market). Budapest: MTA Kozigazgatási Intezet.
- Blagojević, M. 2009. *Knowledge Production at the Semi-Periphery: a gender perspective*. Belgrade: Institute for Criminological and Sociological Research.
- Brković, C. 2017. *Managing Ambiguity: how clientelism, citizenship and power shape personhood in Bosnia and Herzegovina*. New York: Berghahn books.
- Buchs, M. 2008. 'The Open Method of Co-Ordination as a 'Two-level Game'', In: *Policy & Politics*, 36(1): 21–37.
- Clarke, J. 2004. *Changing Welfare, Changing States: new directions in social policy*. London: Sage.
- Clarke, J. 2010. 'Of Crises and Conjectures: the problem of the present'. In: *Journal of Communication Inquiry*, 34(4): 337–354.
- Clarke, J. D. Bainton, N. Lendvai and P. Stubbs. 2015. *Making Policy Move: towards a politics of translation and assemblage*. Bristol: Policy Press.
- Coffey, A. 2004. *Reconceptualizing Social Policy: sociological perspectives on contemporary social policy*. Maidenhead: Open University Press.
- Dagnino, E. 2007. 'Citizenship: a perverse confluence'. In: *Development in Practice*, 17(4/5): 549–556.
- Daly, M. and G. Kelly. 2015. *Families and Poverty: everyday life on a low income*. Bristol: Policy Press.
- De la Porte, C. 2011. 'Principal-agent theory and the Open Method of Co-ordination: the case of the European Employment Strategy'. In: *Journal of European Public Policy*, 18(4): 485–503.
- Domazet, M. and D. Marinović Jerolimac. 2014. 'Sustainability on the semi-periphery: an impossible topic in a non-existent place?'. In: M. Domazet and D. Marinović Jerolimac (eds.), *Sustainability Perspectives from the European Semi-periphery*. Zagreb: Heinrich Boell stiftung, pp. 19–49.
- Duffield, M. 2004. 'Carry On Killing: global governance, humanitarianism and terror'. *DIIS Working Paper* 2004/3, Copenhagen: Danish Institute for International Studies, https://www.files.ethz.ch/isn/18761/carry_on_killing.pdf
- European Commission Communication – Establishing a European Pillar of Social Rights. COM (2017) 250 final, 26 April, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52017DC0250&from=EN>
- Fabian, J. 1983. *Time and its Other: how anthropology makes its object*. New York: Columbia University Press.
- Filippini, M. 2016). *Using Gramsci: a new approach*. London: Pluto.
- Gilbert, A. 2013. 'Beyond Nostalgia: other historical emotions'. In: *History and Anthropology*, 30(3): 293–312
- Goetz, K. 2006. 'Territory, Temporality and Clustered Europeanization'. In: *Political Science Series*, 109. Vienna: Institute for Advanced Studies.
- Gordy, E. 2013. *Guilt, Responsibility and Denial: the past at stake in post-Milošević Serbia*. Pennsylvania: University of Pennsylvania Press.

- Gould, J. 2004. 'Positionality and Scale: methodological issues in the ethnography of aid'. In: J. Gould and H. Secher Marcussen (eds.) *Ethnographies of Aid: exploring development texts and encounters*, IDS. Roskilde: Occasional Paper, 263–290.
- Government of Croatia (2010) Conference Memorandum, JIM-JAP, 11 February, https://mdomsp.gov.hr/userdocsimages/arhiva/files/40895/CONFERENCE_MEMORANDUM.pdf
- Halberstam, J. 2005. *In a Queer Time and Place: transgendered bodies, subcultural lives*. New York: University Press.
- Hoffman, D. et al. 2017. *Croatia's Captured Places: research report – case studies on the quality of local governance in Croatia*. Zagreb: GONG, https://www.gong.hr/media/uploads/croatia%27s_captured_places.pdf
- Hromadzic, A. 2015. "Where were they until now?" Aging, care and abandonment in a Bosnian town. In: *Etnološka tribina* 38: 3–29.
- Huebener, P. S. O'Brien, T. Porter et al. 2016. 'Exploring the Intersection of Time and Globalization'. In: *Globalizations*, 13(3): 243–255.
- Jansen, S., Č. Brković and V. Čelebičić. 2016. 'Introduction: new ethnographic perspectives on mature Dayton Bosnia and Herzegovina'. In: S. Jansen et al. (eds.) *Negotiating Social Relations in Bosnia and Herzegovina: semiperipheral entanglements*. London: Routledge, 1–28.
- Jansen, S. 2017. 'Bordering Bosnia and Herzegovina: translation, assemblage and hierarchy in the European semi-periphery'. In: Paper for workshop, *Translating Policy in the Semi-Periphery*. Regensburg: GSOSES.
- Jessop, B. (n.d.) 'The roles of theory and meta-theory in studying socio-economic development models', Demologos: <http://demologos.ncl.ac.uk/conference/session2.pdf>.
- Jessop, B. 2004. 'Spatial Fixes, Temporal Fixes, and Spatio-Temporal Fixes'. Lancaster University: Department of Sociology, <https://www.lancaster.ac.uk/fass/resources/sociology-online-papers/papers/jessop-spatio-temporal-fixes.pdf>
- Juhasz, B. 2012. 'Orban's Politics: a gender perspective'. Budapest: Friedrich Ebert stiftung, Working Paper.
- Klein, M. 2007. *The Shock Doctrine: the rise of disaster capitalism*. New York: Metropolitan Books.
- Lendvai, N. 2007. 'Europeanization of social policy? Prospects and challenges for South East Europe'. In: B. Deacon and P. Stubbs (eds.) *Social Policy and International Interventions in South East Europe*. Cheltenham: Edward Elgar, pp. 22–44.
- Lendvai, N. 2015. 'Soft Governance, Policy Fictions and Translation Zones: European policy spaces and their making'. In: J. Clarke et al. *Making Policy Move: towards a politics of assemblage and translation*. Bristol: Policy Press, pp. 131–156.
- Lendvai-Bainton, N. 2017. 'Radical Politics in Post-Crisis Hungary: illiberal democracy, neoliberalism and the end of the welfare state'. In: P. Kennett and N. Lendvai-Bainton (eds.), *Handbook of European Social Policy*. Cheltenham: Edward Elgar, pp. 400–415.
- Lendvai, N. and D. Bainton 2013. 'Translation: towards a critical comparative social policy agenda'. In: P. Kennett (ed.) *A Handbook of Comparative Social Policy, Second edition*. Cheltenham: Edward Elgar, pp. 115–136.

- Lendvai, N. and P. Stubbs. 2007. 'Policies as Translation: situating transnational social policies'. In: S. Hodgson and Z. Irving (eds.) *Policy Reconsidered: meanings, politics and practices*. Bristol: Policy Press, pp. 173–190.
- Lendvai, N. and P. Stubbs. 2009. 'Assemblages, Translation and Intermediaries in South East Europe: rethinking transnationalism and social policy. In: *European Societies*, 11(5): 673–695.
- Lendvai, N. and P. Stubbs. 2015. 'Europeanization, Welfare and Variegated Austerity Capitalisms – Hungary and Croatia'. In: *Social Policy and Administration*, 49(4): 445–465.
- Maglajlić Holiček R. A. and E. K. Rašidagić. 2007. 'Bosnia and Herzegovina'. In: B. Deacon and P. Stubbs (eds.) *Social Policy and International Interventions in South East Europe*. Cheltenham: Edward Elgar, pp. 149–166.
- Marcus, G. 1995. 'Ethnography In/Of the World System: the emergence of multi-sited ethnography'. In: *Annual Review of Anthropology*, 24: 95–117.
- Martinelli, F. and A. Novy (n.d.) 'A Methodology for Empirical Research on Spatial Socio-Economic Development', *Demologos*, <http://demologos.ncl.ac.uk/conference/session3.pdf>
- Mizielinska, J. and R. Kulpa 2011. 'Contemporary Peripheries': Queer studies, circulation of knowledge and East/West divide'. In: R. Kulpa and J. Mizielinska (eds.) *De-Centering Western Sexualities: Central and Eastern European Perspectives*. Farnham: Ashgate, pp. 11–26.
- Muehlebach, A. 2012. *The Moral Neoliberal: welfare and citizenship in Italy*. Chicago: University Press.
- Newman, J. 2012. *Working the Spaces of Power: activism, neoliberalism and gendered labour*. London: Bloomsbury.
- Peck, J. 2011. 'Geographies of Policy: from transfer-diffusion to mobility-mutation'. In: *Progress in Human Geography*, 35(6): 773–797.
- Peck, J. and N. Theodore. 2015. *Fast Policy: experimental statecraft at the thresholds of neoliberalism*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Pratt, M-L. 1992. *Imperial Eyes: travel writing and transculturation*. Abingdon: Taylor & Francis.
- Ringel, F. 2016. 'Beyond Temporality: notes on the anthropology of time from a shrinking fieldsite'. In: *Anthropological Theory*, 16(4): 390–412.
- Ruggie, J. 1998. *Constructing the World Polity: essays on international institutionalism*. London: Routledge.
- Sassen, S. 2000. *Cities in a World Economy*, Fifth edition. London: Sage.
- Shore, C. and S. Wright (eds.) 1997. *Anthropology of Policy: perspectives on governance and power*. London: Routledge.
- Sissenich, B. 2007. *Building States Without Society*. Rowman and Littlefield: Lanham.
- Stoker, G. 2006. Explaining political disenchantment. In: *The Political Quarterly*, 77(2): 184–194.
- Stubbs, P. 2001. 'Social sector' or the diminution of social policy? Regulating welfare regimes in contemporary Bosnia-Herzegovina'. In: Ž. Papić (ed.) *Policies of*

- International Support to South Eastern European Countries: lessons (not) learnt from BiH.* Sarajevo: Muller, pp. 95–107. https://www.esiweb.org/pdf/bridges/bosnia/Stubbs_ChVIII.pdf
- Stubbs, P. 2005. 'Transforming Local and Global Discourses: reassessing the PTSD movement in Bosnia and Croatia'. In: D. Ingleby (ed.) *Forced Migration and Mental Health: rethinking the care of refugees and displaced persons*. New York: Springer, pp. 53–66.
- Stubbs, P. 2013. 'Flex actors and philanthropy in (post-)conflict arenas: Soros' Open Society Foundations in the post-Yugoslav space'. In: *Politička misao*, 50(5): 114–138.
- Stubbs, P. 2015a. 'Performing Reform in South East Europe: consultancy, translation and flexible agency'. In Clarke, J. et al. *Making Policy Move: towards a politics of translation and assemblage*. Bristol: Policy Press, pp. 65–94.
- Stubbs, P. 2015b. 'Translating Welfare Assemblages in the 'New' Eastern Europe: re-domaining the social?'. In: E-J. Lee and H. Mossler (eds) *Lost and Found in Translation*. Frankfurt am Main: Petar Lang, pp. 31–54.
- Stubbs, P. 2016. 'Resistance in Austerity Times: social policy, social work and social movements in crisis conditions'. In: *Dialogue in Praxis*, 5(1): 23–29. <http://dialogueinpraxis.net/index.php?id=5&a=article&aid=58>
- Stubbs, P. 2018. 'Slow, Slow, Quick, Quick, Slow: power, expertise and the hegemonic temporalities of austerity'. In: *Innovation*, 31(1): 25–39.
- Stubbs, P. 2020. 'Where does the time go? Time and temporality in a pandemic'. *H-ALTER*, 16 September, <https://www.h-alter.org/vijesti/where-does-the-time-go-time-and-temporality-in-a-pandemic>
- Stubbs, P. and N. Lendvai. 2016. 'Re-assembling and Disciplining Social Europe: turbulent moments and fragile f(r)ictions'. In: Z. Krajina and N. Blanus (eds.) *EU, Europe Unfinished: mediating Europe and the Balkans in a time of crisis*. London: Rowman & Littlefield, pp. 31–56.
- Stubbs, P. and N. Lendvai-Bainton. 2020. 'Authoritarian Neoliberalism, Radical Conservatism and Social Policy Within the European Union: Croatia, Hungary and Poland'. In: *Development and Change*, 51(2): 540–560.
- Stubbs, P. and J. Wedel. 2015. 'Policy Flexians in the Global Order'. In: A. Kaasch and K. Martens (eds.) *Actors and Agency in Global Social Governance*. Oxford: University Press, pp. 214–232.
- Stubbs, P. and S. Zrinščak. 2009. 'Croatian Social Policy: the legacies of war, state-building and late Europeanization'. In: *Social Policy & Administration*, 43(2): 121–135.
- Stubbs, P. and S. Zrinščak. 2013. 'Social Policy and Croatia's EU Membership: Glass half full or half empty'. Zagreb: Heinrich Boell stiftung. <https://www.scribd.com/document/150586283/Stubbs-Zrinscak-Social-Policy-and-Croatia-s-EU-Membership>
- Szikra, D. 2014. 'Democracy and welfare in hard times: The social policy of the Orbán Government in Hungary between 2010 and 2014'. In: *Journal of European Social Policy*, (11), pp. 1–15.
- Wedel, J. 2001. *Collision and Collusion: the strange case of Western aid to Eastern Europe*. New York: St. Martin's Press.

- Wedel, J. 2004. ‘Studying through’ a globalizing world: building method through aidnographies’. In: J. Gould and H. Secher Marcussen (eds.) *Ethnographies of Aid: exploring development texts and encounters*. Roskilde: University Centre, Occasional Paper, 24: 149–173.
- Wedel, J. 2011. *Shadow Elite: how the world’s new power brokers undermine democracy, government, and the free market*. New York: Basic Books.
- Williams, R. 1977. *Marxism and Literature*. Oxford: University Press.
- Xin Lui, C. 2012. ‘Theorising Social Time: uneven and combined development as a Historical-Materialist international theory’. Paper presented to Millennium Annual Conference, London.
- <https://millenniumjournal.files.wordpress.com/2012/10/liu-paper-submitted-to-lse-millennium-annual-conference.pdf>.
- Zeitlin, J. 2005. ‘Social Europe and Experimentalist Governance: towards a new constitutional compromise?’. *European Governance paper (EUROGOV) C-05-04*.
<http://www.mzes.uni-mannheim.de/projekte/typo3/site/fileadmin/wp/pdf/egp-connex-C-05-04.pdf>
- Županov, J. 2002. *Od komunističkog pakla do divljeg kapitalizma*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.

Ноџми Лендџаи Бејнтон
Пол Стабс

ТЕМПОРАЛНОСТИ ПРЕВОЂЕЊА ПОЛИТИКА НА ПОЛУПЕРИФЕРИЈИ: ПОНОВНИ ПРЕГЛЕД ЕВРОПЕИЗАЦИЈЕ РЕФОРМИ ДРЖАВЕ БЛАГОСТАЊА У ЦЕНТРАЛНОЈ И ЈУГОИСТОЧНОЈ ЕВРОПИ

Апстракт: Овај чланак има за циљ концептуализацију времена и темпоралности у контексту полупериферних друштвених односа, са посебним фокусом на транснационалне димензије превођења политика. Посебно показујемо како, чак и унутар коегзистенције вишеструких темпоралности, „време политика” и „време у политикама” омогућавају или фаворизују одређене типове процеса социјалних мера у односу на друге. Враћање на бројне теме из нашег етнографског рада о нерешеним реформама социјалних политика, доминантно из постјугословенског и мађарског контекста и везујући се доминантно на такозвани процес европеизације, омогућило нам је да ставимо у први план просторно-временске димензије процеса социјалних мера. У раду се истражују неки од кључних изазова питања како третирати време у оквиру критичких студија политика.

Кључне речи: темпоралности, превођење политика, критичке студије политика, полупериферија, европеизација

Čarna Brković¹

Institut za kulturnu antropologiju i evropsku etnologiju

Georg-August Univerzitet u Göttingenu, Nemačka

Прегледни научни рад

UDK 305-055.2(497.16)

Примљено: 25.5.2021.

Ревидирана верзија: 28.6.2021.

Одобрено за штампу: 30.6.2021.

DOI: <https://doi.org/10.46630/gsoc.27.2021.02>

U IME KĆERKE – ANTROPOLOGIJA RODA U CRNOJ GORI²

Apstrakt: Ovaj tekst predstavlja prerađeni uvod u tematsko izdanje časopisa „Komparativne studije jugoistočne Evrope“ koji postavlja pitanje kako možemo razumeti rodno određene prakse u Crnoj Gori izvan balkanističkog diskursa. Argument je da rodno određene prakse u Crnoj Gori, poput selektivnih abortusa, možemo razumeti samo ukoliko uzmemo u obzir složene načine na koje materijalni i ekonomski procesi postaju isprepletani sa socijalnim i kulturnim logikama, istovremeno ojačavajući stare stereotipe i kreirajući nove prostore za borbu i promenu. Sugerise se da su prakse roda u Crnoj Gori zasnovane na specifičnim srodničkim i svojinskim odnosima, koje istovremeno perpetuiraju, kao i da žene u Crnoj Gori nisu niti potlačene niti slobodne kao što mogu delovati iz liberalno-feminističke perspektive. Svako ko razmišlja kako da artikuliše kritiku i podstakne promene u rodno određenim praksama u Crnoj Gori treba da uzme u obzir kako srodničke povezanosti, očekivanja vezana za nasleđstvo, kao i državne i javne rodne politike oblikuju mogućnosti za individualne ili kolektivne akcije.

Кljučне речи: rod, Crna Gora, istorijska antropologija, politike znanja, ostajnice, selektivni abortusi

Rod u Crnoj Gori

Međunarodne organizacije su 2012. godine upozorile da je Crna Gora jedna od vodećih zemalja u svetu po polno selektivnim abortusima, što za posledicu ima značajno manje rođenih beba prepoznatih kao devojčice.³ U početku, ovaj podatak nije privukao previše pažnje, ali to se promenilo nakon nekoliko godina. Nevladine organizacije (NVO) koje se bave ženskim pravima su organizovale kampanje protiv

¹ charnabrkoVIC@gmail.com

² Uz saglasnost časopisa *Comparative Southeast European Studies*, autorka je priredila neznatno izmenjen prevod uvoda u posebni broj istoimenog časopisa, 69(1), iz 2021. godine. Prevedeni tekst su recenzirali domaći rezenzenti koji su ga, uz određene sugestije, preporučili za štampu. Ovde ga objavljujemo pod oznakom „naučni rad“, bez kvalifikacije „originalni“. Ceo broj časopisa je dostupan na engleskom jeziku u otvorenom formatu na sajtu izdavača: <https://www.degruyter.com/journal/key/SOEU/69/1/html>

³ Podaci United Nations Population Fund (UNFPA) pokazuju da je Crna Gora jedna od top jedanaest zemalja na svetu kada je u pitanju polni disbalans na rođenju, odnosno broj rođenih beba koje su prepoznate kao dečaci ili devojčice (Guilmoto 2012).

praksi polno selektivnih abortusa; nemački novinari su došli u Crnu Goru i izveštavali o njima; crnogorski nacionalni list *Pobjeda* je prestao da objavljuje informacije o rodovima novorođene dece i umesto toga počeo sa izveštavanjem rođenja na rodno neutralan način. U dominantnim medijskim i NVO diskursima, polno selektivni abortus je interpretiran kao posledica patrijarhalne zaostalosti zemlje, u kojoj su sinovi više vrednovani i stoga, više željeni nego ćerke.

Kolekcija radova ispred vas ispituje kako možemo posmatrati i razumevati abortus i ostale rodne prakse u Crnoj Gori izvan balkanističkog diskursa.⁴ Temat artikuliše antropološke kritike patrijarhata, mizoginije i rodne nejednakosti u Crnoj Gori bez ponavljanja ustaljenih tropa o „zaostalosti“, „modernosti“ i neophodnosti zemlje da „sustigne“ „Evropu“. Autori postavljaju pitanje „Da li je moguće kritikovati očiglednu crnogorsku preferenciju ka sinovima bez evociranja nazadne balkanske kulture, i ako da, pod kojim uslovima? Kako možemo govoriti o rodu u Crnoj Gori bez eksplicitnog poređenja crnogorskih životnih svetova sa 'evropskim' standardima?“

Rod se često koristi za (geo)političke izjave o tome koliko je određeno mesto ili grupa progresivna ili nazadna, moderna ili tradicionalna, civilizovana ili primitivna. Crna Gora je odličan primer. U sopstvenoj mito-poetici, Crna Gora je zemlja muškaraca, istovremeno ratnika i pesnika. Crna Gora je zemlja gde je krvna osveta (Boehm 1991) bila pravna institucija i gde su ostajnice predstavljale treći pol tokom dvadesetog veka. Divlje granično područje koje je bilo okruženo, ali navodno nikad pokoreno od strane otomanskih sila (Trevor 1913). Takav diskurs o Balkanu može i treba da bude kritikovan kao balkanistički i snishodljiv. Ipak, da li to znači da bilo kakva kritika rodne nejednakosti u Crnoj Gori reprodukuje balkanizujuća i snishodljiva stanovišta? Ne sasvim.

Odeljak sa temom „U ime kćerke“ tvrdi da možemo razumeti rodno određene prakse u Crnoj Gori, kao što je polno selektivni abortus, jedino ukoliko uzmemo u obzir kompleksne načine na koje materijalni i ekonomski procesi postaju isprepleteni sa socijalnim i kulturnim logikama koje istovremeno ojačavaju stare stereotipe i kreiraju nove prostore za borbu i promenu. Ovo posebno izdanje sugerise da su prakse roda u Crnoj Gori zasnovane na specifičnim srodničkim i svojinskim odnosima, koje istovremeno perpetuiraju, kao i da žene u Crnoj Gori nisu ni potlačene ni slobodne kao što mogu delovati iz liberalno-feminističke perspektive. Svako ko razmišlja kako da artikuliše kritiku i podstakne promene u rodno određenim praksama u Crnoj Gori treba da uzme u obzir kako srodničke povezanosti, očekivanja vezana za nasledstvo, tako i državne i javne rodne politike koje oblikuju mogućnosti otvorene individui kao i kolektivnim akcijama.

S onu stranu dijagnostičkog načina proizvodnje znanja

Pisanje o rodnim praksama u Crnoj Gori iz antropološke perspektive podrazumeva pomeranje izvan onoga što antropološkinja Dace Dzenovska naziva „dijagnostički način proizvodnje znanja“. U svojoj studiji projekata promovisanja tolerancije

⁴ Svim internet izvorima navedenim u radu je pristupljeno 16. februara 2021.

u postsocijalističkoj Letoniji, Dzenovska demonstrira kako je hegemonia pretpostavka da istočna Evropa treba da „sustigne“ ostatak kontinenta učinila dominantnim dijagnostičke načine proizvodnje znanja koji „podrazumevaju prethodno znanje o oboljenju“ (Dzenovska 2018: 110). Drugim rečima, dijagnostičke prakse znanja uključuju merenje kako se zasebni narodi i mesta kotiraju u odnosu na već definisan problem. Problemi – kao i rešenja – definisani su unapred i smatra se neophodnim da se „prenesu“ ili „prebace“ sa Zapada na Istok.

U ovom dijagnostičkom načinu proizvodnje znanja, od partnera iz postsocijalističke istočne Evrope – uključujući Crnu Goru – se očekuje da generišu znanje koje evaluira kako njihove zemlje performiraju u odnosu na zadate probleme. Dobar primer toga je Nacionalni indeks rodne ravnopravnosti (National Gender Equality Index for Montenegro) Crne Gore iz 2019, autorke Olivera Komar, profesorke na Univerzitetu Crne Gore. Indeks je razvijen u saradnji sa nacionalnim i internacionalnim agencijama i „u skladu sa metodologijom Evropskog instituta za rodnu ravnopravnost za države članice Evropske Unije“.⁵ Indeks rodne ravnopravnosti Crne Gore je „izračunat sa rezultatom od 55 dok je ‘srednja’ vrednost zabeležena za zemlje EU-28 bila 67.4; dakle, Crna Gora je percipirana kao da kaska za većinom razvijenih EU zemalja“.⁶ Tip znanja koji je Indeks učinio dostupnim je važan iz nekoliko razloga. S jedne strane, on čini mogućim poređenje pravnih, društvenih, ekonomskih i političkih okvira različitih zemalja koristeći transnacionalnu skalu. S druge strane, on omogućava crnogorskim NVO i ostalim lokalnim akterima koji se bave ženskim pravima da stave pritisak na vladu tvrdeći da je neophodno promeniti politike vezane za rod ukoliko zemlja želi da prestane da „kaska“ za Evropom. Dalje, različiti članovi i članice crnogorske javnosti se ponose činjenicom da Crna Gora poseduje kvalifikovane profesionalce koji su u mogućnosti da proizvedu ekspertsko znanje na dijagnostički način, i samim tim uključe svoju zemlju u poređenja širom Evrope.

Međutim, postoje različiti problemi sa tom vrstom proizvodnje znanja. Prvo, njena metodologija prekomponuje svakodnevni život tako da se lokalni istorijski i sociokulturni kontekst izgubi iz vida, s ciljem da se omogući relativno jednostavno transnacionalno poređenje. Na kraju, proces prekomponovanja i pratećeg „iščišćavanja“ sociokulturnih i istorijskih slojeva kreira apstraktni konstrukt koji nam malo govori o realnim rodnim praksama i oblicima isključivanja vezanih za rod i nejednakosti koje pogađaju crnogorske žene, muškarce, i druge. To postaje ozbiljan problem kada uzmemo u obzir da skoro ne postoji sistemska podrška za bilo koji drugi oblik proizvodnje znanja o rodu u Crnoj Gori, bilo na lokalnom, nacionalnom ili internacionalnom nivou. Većina pokušaja da se proizvede drugačije empirijsko i teorijsko znanje o rodu u Crnoj Gori, kao različite doktorske i master teze, izložbe, objavljeni tekstovi, ostaju sporedna i raštrkana, sa, u najboljem slučaju, oskudnom institucionalnom podrškom i priznanjem.⁷

⁵ Olivera Komar, Gender Equality Index Montenegro 2019, Montenegro 2019, 3, https://eurogender.eige.europa.eu/system/files/events-files/gender_equality_index_2019_report_final.pdf.

⁶ Komar, Gender Equality Index Montenegro 2019.

⁷ Npr. Filipović 2003; Dabižinović 2017; Petričević 2011; Nelević 2017; Nelević 2020; Banović 2016; Kalezić 2018; Bogojević 2013; kao i virtualni Muzej žena, <http://www.muzejzena.me/>.

Drugi problem je što dijagnostički način proizvodnje znanja uglavnom prepisuje rešenja samim problemima koje dijagnostikuje. Od lokalnih i nacionalnih aktera niti se očekuje da generišu znanje koje bi omogućilo dubinsko razumevanje načina na koje se rod praktikuje u svakodnevnom životu, niti im se pružaju mogućnosti da to učine. Kao rezultat, oni su onemogućeni/e da promišljaju kako da teže promenama takvih praksi na kontekstualno osetljiv i značajan način niti da li uopšte treba to da čine. Umesto toga, od njih se očekuje manje ili više da „kopipejstuju“ pakete politika, pravila i vrednosti koje su prepisane negde drugde. Primer toga se može naći u Indeksu rodne ravnopravnosti, koji pominje polno selektivne abortuse prilikom diskusije o zdravstvenim nejednakostima vezanim za rod i naglašava kampanju protiv polno selektivnih abortusa nazvanu „#Neželjena“ kao primer odgovora na dati problem. Inicirana od strane marketinške agencije McCann Podgorica u saradnji sa NVO Centrom za ženska prava, kampanja „#Neželjena“ naglašava zloupotrebu zdravstvenih tehnologija kao što su prenatalni testovi.⁸ Kampanja je takođe uključila umrlice „neželjenih devojčica“, odnosno za fetuse koji su abortirani zbog svoje strukture hromozoma. Kampanja je privukla ogromnu pažnju javnosti u Crnoj Gori i regionu – podstaknuvši odgovore različitih mizoginih glasova koji su izjednačavali fetuse sa decom i bili skloni da koriste isti rečnik da napadaju pravo žena na legalni i široko dostupan abortus. Međutim, kao što je postalo jasno iz doprinosa Diāne Kišćenko ovom izdanju, problem sa polno selektivnim abortusima u Crnoj Gori ne leži u abortusu već u patrilinealnom sistemu nasleđstva i praksama stanovanja i planiranja porodice koje podstiče. Evocirajući pronicljivu analizu Jennifer Zenovich (2016) intersekcije roda, svojine i patrilinealnosti, rekla bih da se kritika te prakse mogla manje fokusirati na abortuse i umesto toga prebacila na pitanje hegemonih patrilinealnih modela po kojima se prezimena i svojina nasleđuju. Subverzija rodničkih normi u crnogorskom kontekstu bi trebalo da uključi promovisanje alternativa patrilinealnosti, kao na primer muževljevim uzimanjem supruginog prezimena, ili davanjem majčinog prezimena deci; braća bi mogla da se odriču svojih delova porodične svojine u korist svojih sestara, i tako dalje.

Istorijska antropologija roda u Crnoj Gori

Nedostatak nedijagnostičkih načina proizvodnje znanja o Crnoj Gori je predstavljao glavnu motivaciju za ovaj temat. Crna Gora ovde stoji u oštroj kontrasti sa drugim jugoslovenskim republikama koje su privukle veliku pažnju mnogih istraživačica i istraživača iz društvenih nauka i humanistike tokom poslednjih trideset godina. Postoje značajni izuzeci, posebno kada je reč o etnonacionalnom pripadanju, identitetu i nacionalizmu (Brunnbauer/Grandits 2013, Brković 2009, Vujačić 2013, Zahova 2012); političkoj istoriji i ekonomiji (Bieber 2003, Morrison 2009, Lazić 2018); političkoj antropologiji i antropologiji države (Sedlenieks 2013, 2015, 2020); religiji (Forbes 2013); srodnosti (Tošić 2017); moralnosti (Boehm 1991). Međutim,

⁸ Komar, Gender Equality Index Montenegro 2019, 34.

svakodnevne prakse roda u ovoj bivšoj jugoslovenskoj republici većim delom ostaju nedovoljno proučavane i nedovoljno teoretizovane.

Nažalost, ovo ne predstavlja nov problem. Siromaštvo etnografskih i istorijskih izvora o nebinarnom rodnom sistemu dominantnom u Crnoj Gori pre perioda socijalizma, a koji je uključivao muškarce, žene i takozvane „zavetovane device“ (*tobelije, virdžine, ostajnice*), znači da će mnogo toga vezano za taj sistem ostati nepoznanica. Ono što znamo o ostajnicama ukazuje da su mogle biti ono što Herdt (1994) naziva „trećim polom/trećim rodnom“ – osobe koje prevazilaze binarnost roda. Kako kažu Šarčević (2004) i Grémaux (1989, 1994), ostajnice su bile rođene kao žene, ali su iz različitih razloga socijalizovane kao muškarci. Etnolozi i etnološkinje pretpostavljaju da je tokom dvadesetog veka postojalo otprilike 120 slučajeva ostajnica koje su živjele u planinskim delovima Crne Gore, Bosne i Hercegovine, Kosova i Albanije. Što se tiče pripadnosti nekoj grupi, bile su asociirane sa svim većim etnonacionalnim grupama koje su živjele u tim oblastima i prisutne u svim trima većim verskim ispovestima (pravoslavno hrišćanstvo, katoličko hrišćanstvo, islam). Poslednja poznata ostajnica u Crnoj Gori bila je Stana Cerović, koja je umrla 2016. godine, dok otprilike desetak još uvek živi u Albaniji (Young 2000). Postoje interesantne rasprave o mogućoj ulozi koje su ovi oblici rodne prakse imali u reprodukciji širih društvenih sistema u planinskim balkanskim društvima. Određeni etnolozi pretpostavljaju da je društvena uloga ostajnica bila da „isprave“ „strukturne greške“ „ekstremno ranjivog“ patrilinealnog sistema, omogućavajući porodicama da prenesu dalje svoja imena i svojinu i održe ih za buduće generacije (Kaser 1994). Iz te perspektive, ostajnice su bile strukturni pokušaj „da se pomire 'anomalije' koje nastaju iz strogog poštovanja za ideologiju koja obezvređuje žene sa činjenicom da samo preživljavanje zajednice i celokupnog kulturnog sistema u nekim slučajevima zavisi od žena“ (Šarčević 1999: 43). Međutim, ovaj argument pokreće pitanje šta se dešava nakon jedne generacije i kakva je to „popravka“ bila ukoliko bi porodica efektivno nestala nakon nekoliko decenija. Dalje, ostaje nejasno kakav je bio svakodnevni život ostajnice, u kakve seksualne odnose su ulazile, ako uopšte, i kako možemo razumeti odnos između tog oblika nebinarnog rodnog izraza i oblika kao što su „trans“ ili „kvir“, koje su postale dominantnije kroz ojačavanje LGBTIQ aktivizma u Crnoj Gori (cf. Uličević / Brković 2020).

Uobičajeni crnogorski trop vezan za ostajnice pretpostavlja da su one bile „prave“ žene koje je „okrutnost“ tradicije naterala da se odreknu svoje ženskosti i postanu muškarci.⁹ Međutim, taj trop je u velikom delu odraz vrednosti koje su u jugoslovenskoj socijalističkoj modernosti dodeljivane „ruralnosti“ i „tradiciji“. Rodno određene politike jugoslovenskog socijalizma su umnogome doprinele brisanju ostajnica; na primer jasno je iz jednog od poslednjih medijskih intervju sa Stanom Cerović da je to što joj je bilo onemogućeno da se pridruži Jugoslovenskoj narodnoj armiji (što je bilo obavezno za ostale muškarce u selu) predstavljalo izazov za samorazumevanje Cerović kao rodno određene osobe.¹⁰ Međutim, nedostatak izvora

⁹ Ovo shvatanje je prisutno i u čuvenom jugoslovenskom filmu „Virdžina“ iz 1991. godine, koji je režirao Srđan Karanović (cf. Coleman / Sandfort 2005).

¹⁰ Miomir Maroš, ZAPIS: Poslednja virdžina Stana Cerović na katunu na Sinjajevini, Radio Televizija

znači da verovatno nikada nećemo znati kako su se Stana i ostale ostajnice nosile sa takvim izazovima.

Istorijski i etnografski izvori s kraja dvadesetog veka ukazuju da su ostajnice imale određen stepen slobode da odluče kako će živeti i da nisu bile niti potlačene niti slobodne kako možda zamišljamo. Na primer, dok sam čitala lokalne balkanske etnografije naišla sam na sledeći opis koji je napisao etnograf Stevan Dučić 1911. godine:

„Ja u Kučima znam jedan interesantan par posestrima, i to obje tombelije: Đurđa, šcer bivšega kapetana Ilije Popovića s Meduna, i Cura Prenk Redžina, katolička Arbanaska iz Koća, koja je još prije petnaest godina prenijela svoje očinstvo u dom oca Đurđina, đe s posestrimom u zajednici i najvećoj slozi žive. Ove se posestrime vrlo rijetko razdvajaju, već su vazda zajedno na poslu i nemogućno je u malo riječi iskazati, kakvom slogom žive“ (Dučić 1998: 235–236).

Šteta je što se Dučić odlučio da ne posveti više reči na detaljan opis porodice ove dve ostajnice različitih veroispovesti. Prepoznao je njihovu situaciju kao neobičan, ali legitiman primer zadruge/zadružne porodice jer je njihov život bio zasnovan na deljenju posla, imovine (miraza), i svakodnevnice, što su predstavljali temelje zadruge. Njegovo sećanje takođe pruža kratak uvid u mogućnosti porodičnog i zajedničkog života koje su neke ostajnice u pre-socijalističkoj Crnoj Gori izgradile za sebe.

Evocirajući poziv Svetlane Slapšak i Marine Matešić (2017) da ponovo čitamo balkansku prošlost, mogle bismo reći da nam ponovno čitanje etnografija koje su pisali balkanski etnolozi početkom dvadesetog veka kroz feministički i kvir pogled može pružiti ovakve uvide u svakodnevne prakse roda i seksualnosti.¹¹ Na primer, možemo otkriti postojanje osoba kao što je Ivo Vrana, „luđak-filozof“ i „možda – prvi homoseksualac i sodomista u Crnoj Gori za kojega se znalo“ (Pavićević 1940: 94), kao i kako su alternativne seksualnosti i rodne prakse bile razumevane u to vreme. Etnograf Mićun Pavićević je o Vrani napisao 1940. godine da „te je perverznosti donio iz Grčke i Turske, gđe je boravio, dok je zdrav bio, kao pečalbar“ (Pavićević 1940: 95).

Jugoslovenski socijalizam je doneo duboke promene u crnogorske porodične, srodničke i svojinske odnose. Slično kao i u ostatku Jugoslavije, žene u Crnoj Gori su se izborile za pravo glasa i država je kreirala širok dijapazon javnih institucija za pružanje brige, dok su urbanizacija i industrijalizacija uvećale broj nuklearnih porodica u gradovima (Milić et al. 1981). Ekonomska transformacija i povezana diferencijacija i fragmentacija velikih porodičnih domaćinstava u Crnoj Gori takođe je imala ogroman uticaj na međuljudske odnose. Borbe unutar porodice oko podele porodičnog nasledstva počele su da se razrešavaju pretežno kroz tužbe podnete na sudu. Kao posledica, u Crnoj Gori sada postoji izreka da je svaka porodica umešana u sudski postupak o svojini (*svaka porodica u Crnoj Gori se sudi*). Iako su jugoslo-

Crne Gore, 13 January 2004, available on YouTube, <https://www.youtube.com/watch?v=Wb7k53FDvrQ>.

¹¹ Dr Mišo Kapetanović ima novi i uzbudljivi istraživački projekat “Looking for Historical Queerness in the Slavic-Speaking Dinaric Mountains” pri Autrijskoj akademiji nauka u okviru koga ponovo iščitava pisane izvore o rodu i seksualnosti na Balkanu pre socijalističke modernizacije.

venski sociolozi i sociološkinje proizveli vredno znanje o tako velikim društvenim transformacijama, postoji veoma malo etnografskih zapisa iz tog perioda o rodnim praksama u svakodnevnom životu.¹²

Proizvodnja antropološkog znanja kroz setove prevođenja

Kao što je pomenuto ranije, kritička istraživanja o rodu, kao i generalno antropološka istraživanja u Crnoj Gori nakon raspada Jugoslavije su manje ili više sprovedena usputno i sa malo ili nimalo institucionalne podrške ili čak razgovora među istraživačima i istraživačicama. Razlog za to je što praktično ne postoje etnološko-antropološke institucije u Crnoj Gori osim etnografskih muzeja, dok jedini program kritičkog rodnog obrazovanja nudi NVO „Anima“ u Kotoru. Taj nedostatak kontinuiranog razgovora koji jedino institucionalno podržani okviri mogu proizvesti bio je jedna od stvari koja me je inspirisala da sastavim ovaj temat. Druga stvar je bila moja želja da generišem platformu za diskusiju o tome šta znači pisati kritički o rodu u Crnoj Gori, što se nadam da će postati platforma koja bi okupila različite perspektive istraživačica i istraživača koji se bave sličnim temama, ali najčešće doprinose različitim zajednicama znanja. Ovo posebno izdanje je podstaklo razgovor među istraživačicama i istraživačima rodnih studija i socijalne antropologije iz Crne Gore i inostranstva na temu kako kritička antropologija roda može izgledati; diskusiju o tome kakva pitanja su relevantna, koje teme; i sugestije za analitičke pristupe.

Ovaj razgovor, objavljen u časopisu iz Nemačke koji se publikuje na engleskom jeziku, oblikovao se kroz niz prevoda različitih vrsta. Prvo, svim autorkama i autorima je bio neophodan doslovan prevod sa crnogorskog na letonski ili engleski, bilo tokom njihovih terenskih istraživanja ili tokom pisanja i faze stručnih recenzija. Dvoje autora, Klāvs Sedlenieks i Diāna Kišćenko bili su članovi letonskog istraživačkog tima koji je dobio finansijsku podršku za dugotrajni etnografski teren u Crnoj Gori.¹³ To je značilo da su u procesu izrade svojih članaka morali da prevode sa crnogorskog na letonski i engleski. Dve crnogorske autorke, Ervina Dabižinović i Paula Petričević su prve verzije svojih članaka pisale na crnogorskom, te su tokom procesa recenzije morale da se bave prevodima sa engleskog i na njega.

Drugo, temat su omogućili prevodi između disciplinarnih kanona i metodoloških očekivanja rodnih studija i antropologije. Treba napomenuti da su Sedlenieks i Kišćenko trenirani kao socijalni antropolozi, jedna autorka, Dabižinović, istraživačica je rodnih studija, dok je Petričević feministička filozofkinja. Svi su, dakle, koristili povezane, ali različite metodologije: socijalni antropolozi/škinje su se oslanjali na dugotrajni etnografski teren, istraživačica rodnih studija je koristila mešovite metode

---

¹² Ali uporedi Đurović et al. 1960.

¹³ Videti istraživački izveštaj: Klāvs Sedlenieks / Ieva Puzo / Diāna Dubrovska, *Informal Institutions in Everyday Life*. Montenegro, Riga 2018, <https://ec.europa.eu/research/participants/documents/downloadPublic?documentIds=080166e5b98bfe3e&appId=PPGMS>.

uključujući intervjuje sa usmenom istorijom i ličnim iskustvima, dok se filozofkinja oslanjala na istorijske arhive.

Treće, konceptualni prevod je bio neophodan među sva četiri članka kako bi doprinela istom posebnom izdanju. Tačnije, članci diskutuju o dvema veoma različitim temama ženskog aktivizma i takozvane „tradicionalne kulture“. Uz to, oslikavaju širu poddelu u antropološkoj literaturi o bivšoj Jugoslaviji između „antropologije dobrog“ koja se fokusira na otpor i aktivizam i „antropologije patnje“ koja izbliza posmatra socijalnu reprodukciju režima opresije i dominacije (Ortner 2016). U svakom slučaju, članci u tematu su uspeli da preovladaju pojednostavljenu opoziciju između „otpora“ i „socijalne reprodukcije“. Sve autorke i autori su ilustrovali kompleksne i zbrkane načine na koje se rod u Crnoj Gori praktikuje u čvoru društvenih, kulturnih, ekonomskih i političkih odnosa u kojim je socijalna reprodukcija isprepletana sa mogućnostima za akciju i promenu (cf. Green 2014). Kroz to, sve mi smo naglasile važnost materijalne perspektive iako strogo govoreći ne perspektive marksističko-feminističke teorije. Umesto toga, razvijamo etnografski pristup koji posmatra kako su materijalno, kulturno i socijalno okupljeni u čvorovima svakodnevnog života. Predstavljajući ove četiri studije zajedno, ovaj temat je imao za cilj da pokaže kako mogu izgledati nedijagnostičke forme znanja o rodu u Crnoj Gori.

Sloboda i prinuda unutar čvora društvenih, kulturnih i ekonomskih odnosa

„U ime kćerke“ pruža etnografsku i istorijsku analizu načina na koje su rodne prakse bile rekonfigurisane u Crnoj Gori u periodu postsocijalizma, sa posebnim pogledom na posledice iskustava jugoslovenskog socijalizma. Svaki od članaka demonstrira da se svakodnevne prakse roda odigravaju unutar čvora društvenih, kulturnih i ekonomskih odnosa koje se zbrkano i nejednako prožimaju jedne kroz druge. Članci ispituju šta čini opresiju zasnovanu na rodu mogućom u svakodnevnom životu i kako su mogućnosti za emancipaciju i slobodu artikulisane u tako zamršenim čvorovima odnosa.¹⁴ Ovo posebno izdanje, dakle, demonstrira neadekvatnost distinkcija između „ograničenja“ i „slobode“, ili „tradicije“ i „otpora“, za razumevanje svakodnevnih životnih svetova u Crnoj Gori. Žene u Crnoj Gori niti su ograničene „tradicijom“ niti oslobođene „napretkom“ kao što deluje na prvi pogled.

Odličan primer pruža diskusija Petričević o masovnoj organizaciji jugoslovenskih žena – Antifašističkom frontu žena (AFŽ). AFŽ i slične organizacije u ostalim komunističkim zemljama su izazvale žestoke rasprave među feminističkim istraživačicama i istraživačima o tome da li je moguće govoriti o ženskoj agensnosti unutar okvira organizacije koju je pokrenula i podržavala komunistička država. Po nekim feminističkim istraživačicama i istraživačima, tvrdnja da su ženska emancipacija ili sloboda tražene unutar aparata socijalističke države je revizionistička. Iz njihove

¹⁴ Oslanjajući se na antropologiju etike, slobodu razumemo kao socioistorijski situiranu mogućnost da se promisli kako živeti dobar život, cf. Laidlaw 2002.

perspektive, zvanične ženske organizacije unutar državnog socijalizma „nisu bile agenti sopstvenog delovanja“, već su sprovodile „volju države“ (Funk 2014). Druge se ne slažu, ukazujući da je ženska emancipacija zapravo bila odlika socijalističke modernizacije. One skiciraju komplikovane preseke između ženskih aktivistkinja i državnih zvaničnika, kao i ambivalentne pozicije žena unutar sveobuhvatne društvene promene u socijalističkoj Jugoslaviji (cf. Bonfiglioli 2012, 2019). Diskusija Petričević o *Našoj ženi*, ključnoj AFŽ publikaciji u Crnoj Gori i Bokokotorskom zalivu, doprinosi toj diskusiji. Petričević tvrdi da „opozicija između subjekta koji se aktivno emancipuje (to je liberalna, Zapadna predstava) i subjekta koji sopstvenu emancipaciju odvija na navodno pasivni način putem repliciranja državnog i društvenog uređenja (to je socijalistički, i uslovno govoreći Istočni način) suštinski je pogrešna“. Praktično, ta opozicija nas sprečava da vidimo i razumemo uslove pod kojima su žene izražavale svoje političke subjektivitete u državnom socijalizmu, čije kompleksnosti i ambivalentnosti Petričević detaljno analizira.

Studija Petričević o radu AFŽ u Bokokotorskom zalivu pruža informativnu istorijsku podlogu za diskusiju Ervine Dabižinović o različitim oblicima ženskog aktivizma u istom području nakon pada jugoslovenskog socijalizma. Studija Dabižinović je odgovor na prazninu u akademskoj literaturi, koja je najvećim delom previđala antiratne i mirovne aktivizme žena u Crnoj Gori tokom 1990-ih. Dabižinović diskutuje o različitim odgovorima dve ženske organizacije na poteškoće koje su kreirali različiti nacionalistički i ratnohuškački glasovi tokom tih godina. Kroz diskusiju, ona demonstrira da su žene u toj određenoj društveno-istorijskoj konjunkturi u Bokokotorskom zalivu tokom 1990-ih imale niz opcija za organizaciju sebe da postanu društveni i politički agenti u skladu sa sopstvenim ideološkim i političkim perspektivama.

Gorepomenute prakse polno selektivnih abortusa pružaju još jedan dobar primer toga kako čvor ekonomskih, društvenih i političkih odnosa istovremeno oblikuje i biva oblikovan rodno određenim praksama. Diāna Kišćenko, u cilju suprotstavljanja dijagnostičkom načinu proizvodnje znanja, tvrdi da nam distinkcija između „nazadnosti“ i „napretka“ ili „tradicije“ i „modernosti“ ne pomaže da razumemo prakse polno selektivnih abortusa. Polno selektivni abortusi zapravo demonstriraju da naučni i tehnološki napredak nije inherentno suprotstavljen mizoginim vrednostima; kako bismo razumele kako i zašto crnogorske žene koriste nove reproduktivne tehnologije da abortiraju fetuse markirane kao ženske, moramo uzeti u obzir prakse nasleđivanja, stanovanja i planiranja porodice. Dalje, Kišćenko rasvetljava komplikovane procese moralnog rasuđivanja i pregovaranja u koje žene ulaze kada odlučuju da li da se podvrgnu abortusu ili ne, kao i pritiske porodičnih očekivanja koji ponekad dostižu nivo otvorene prisile.

Klāvs Sedlenieks posmatra porodični život u retko naseljenim selima u planinskim delovima zemlje. On se fokusira na „brat i sestra“ domaćinstva, to jest domaćinstva koja sačinjavaju nevenčane žene ili udovice i njihova oženjena braća čije supruge i deca žive u obližnjim gradovima. On demonstrira kako materijalni (rodno određene prakse oko porodične svojine), društveni (rodno određeni običaji nasleđivanja) i kulturni (rodno određene ideje o domu) aspekti svakodnevnog života

postaju isprepletani na kompleksne načine, kreirajući mogućnosti za muškarce – i neke žene – ali sprečavajući druge. Na primer, udate žene i njihova deca pronalaze više slobode kretanja i po svoj prilici bolje živote u obližnjim gradovima. S druge strane, ceo klaster očekivanja koja se regulišu putem praksi nasleđivanja, održavanja svojine i vođenja domaćinstva održava muškarce vezanim za porodičnu svojinu, koja im omogućava materijalnu sigurnost, ali ih lišava prilike da okuse drugačiji život na drugom mestu. Čini se da njihove sestre, nevenčane žene ili udovice koje se vraćaju na imanja koja pripadaju njihovim očevima ili braći, imaju najmanje opcija u takvom klasteru rodno određenih očekivanja i praksi korišćenja svojine i nasleđstva.

Četiri članka u ovom tematu ilustruju da nejednakost i opresija zasnovana na rodu u Crnoj Gori ne mogu biti niti shvaćene niti transformisane na značajan način ukoliko se primarni fokus stavlja na individuu i njeno pravo na izbor. Ja bih rekla da sam po sebi, takav liberalni feministički fokus ne može pružiti pomoć u razvezivanju čvorova društvenih odnosa u Crnoj Gori. Umesto toga, antropološke analize rodnih praksi moraju istovremeno uzimati u obzir kulturne i simboličke oblasti koliko i društvene, materijalne i ekonomske. Neophodno je da posmatramo kako su rod, srodstvo, nasleđivanje i svojina, kao i plaćeni i neplaćeni rad, u svakodnevnom životu isprepletani u posebne čvorove koji svezuju mogućnosti za intervenciju i reprodukciju, kao i kritiku.

Prevod sa engleskog: Anika Jugović Spajić

Literatura

- Banović, B. (2016). *The Montenegrin Warrior Tradition. Questions and Controversies over NATO Membership*. London: Palgrave Macmillan.
- Bieber, F. Ed. (2003). *Montenegro in Transition. Problems of Identity and Statehood*. Nomos, Baden-Baden.
- Boehm, C. (1991). *Blood Revenge. The Enactment and Management of Conflict in Montenegro and Other Tribal Societies*. Philadelphia: University of Pensilvania Press.
- Bogojević, M. (2013). *Cinematic Gaze, Gender and Nation in Yugoslav Film: 1945-1991*. Podgorica: Univerzitet Donja Gorica.
- Bonfiglioli, C. (2019). *Women and Industry in the Balkans. The Rise and Fall of the Yugoslav Textile Sector*. London: I. B. Tauris.
- Bonfiglioli, C. (2012). „Becoming Citizens. The Politics of Women’s Emancipation in Socialist Yugoslavia, Citizenship in Southeast Europe“, *CITSEE Story*, 24 October 2012, <http://www.citsee.eu/citsee-story/becoming-citizens-politics-women%E2%80%99s-emancipation-socialist-yugoslavia>
- Brković, Č. (2009). „Floating Signifiers. Negotiations of the National on the Internet Forum Café del Montenegro“, *Südosteuropa. Journal of Politics and Society* 57 (1): 55–69.
- Brunnbauer, U. Grandits, H, eds. (2013). *The Ambiguous Nation. Case Studies from Southeastern Europe in the 20th Century*. Munich: Oldenbourg Verlag.
- Coleman, J. E. Sandfort, T. (2005). „From Sworn Virgins to Transvestite Prostitutes. Per-

- forming Gender and Sexuality in Two Films from Yugoslavia“, in: Štulhofer, A. Sandfort, T. eds, *Sexuality and Gender in Postcommunist Eastern Europe and Russia*, New York, 79–94.
- Dzenovska, D. (2018). *School of Europeanness. Tolerance and Other Lessons in Political Liberalism in Latvia*. Ithaca/NY: Cornell University Press.
- Dučić, S. (1998, orig. 1911). *Pleme Kuči. Život i običaji*. CID: Podgorica.
- Đurović, B. Lakić, Z. Vuković, B. (1960). *Žene Crne Gore u revolucionarnom pokretu*. Podgorica: Glavni odbor Saveza ženskih društava Crne Gore.
- Dabižinović, E. (2017). „Diskursi o ženama Boke Kotorske: rodni identiteti (1815-2015)“. *PhD thesis*. Novi Sad: University of Novi Sad.
- Filipović, M. (2003). *Društvena moć žena*. Podgorica: CID.
- Funk, N. (2014). „A Very Tangled Knot. Official State Socialist Women’s Organizations, Women’s Agency and Feminism in Eastern European State Socialism“. *European Journal of Women’s Studies* 21(4): 344–360, 349–350.
- Gilbert Herdt, ed, (1994). *Third Sex, Third Gender. Beyond Sexual Dimorphism in Culture and History*. New York: Zone Books.
- Green, S. (2014). „Anthropological Knots. Conditions of Possibilities and Interventions“. *HAU Journal of Ethnographic Theory* 4(3): 1–21.
- Grémaux, R. (1994). „Woman becomes Man in the Balkans“, in: Herdt, ed, *Third Sex, Third Gender, Beyond Sexual Dimorphism in Culture and History*. New York: Zone Books. 241–284.
- Grémaux, R. (1989). „Mannish Women of the Balkan Mountains. Preliminary Notes on the ‘Sworn Virgins’ in Male Disguise, with Special Reference to their Sexuality and Gender Identity“, in: Jan N. Bremmer, ed, *From Sappho to De Sade. Moments in the History of Sexuality*. London, New York: Routledge. 143–172;
- Guilmoto, C. Z. (2012). *Sex Imbalances at Birth. Current Trends, Consequences and Policy Implications*. Bangkok: UNFPA Asia and Pacific Regional Office.
- Forbess, A. (2013). „Montenegro Versus Crna Gora. The Rival Hagiographic Genealogies of the New Montenegrin Polity“. *Focaal. Journal of Global and Historical Anthropology*, 47–60.
- Kalezić, S. (2018). *Minervinim tragom: prozno stvaralaštvo crnogorskih književnica*. Cetinje: Fakultet za crnogorski jezik i književnost.
- Kaser, K. (1994). „Die Mannfrau in den patriarchalen Gesellschaften des Balkans und der Mythos vom Matriarchat“. *L’Homme. Zeitschrift für feministische Geschichtswissenschaft* 5 (1): 59–77.
- Laidlaw, J. (2002). „For an Anthropology of Ethics and Freedom“. *The Journal of the Royal Anthropological Institute* 8 (2): 311–332.
- Lazić, M. ed, (2018). „Montenegro. Capitalist Transformation at the European Periphery“, special issue of *Südosteuropa. Journal of Politics and Society* 66 (2).
- Milić, A. Berković, E. & Petrović, R. (1981). *Domaćinstvo, porodica i brak u Jugoslaviji*. Beograd: ISI FF.
- Morrison, K. (2009). *Montenegro: A Modern History*. London: I. B. Tauris.
- Nelević, N. ed, (2017). *Šta je nama AFŽ? Prilozi za nova čitanja istorije socijalističkog*

- ženskog pokreta 1943-1953. Cetinje: NVO NOVA Centar za feminističku kulturu, NU Institut za savremenu umjetnost.
- Nelević, N. ed. (2020). *Žensko nematerijalno kulturno nasljeđe Crne Gore: Nove mape, rodne perspektive*. Podgorica: NVO NOVA Centar za feminističku kulturu.
- Ortner, B.S. (2016). „Dark Anthropology and Its Others. Theory since the Eighties“. *HAU Journal of Ethnographic Theory* 6 (1): 47–73.
- Pavićević, M.M. (1940). „O crnogorskom folkloru“. *Etnolog* 13, 93–106, <https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:doc-XR8VYLBQ>.
- Petričević, P. (2011). „Potemkinova sela – neke posebnosti institucionalizacije studija roda u Crnoj Gori“. *Pro-Femina* (winter-spring), 57–65.
- Sedlenieks, K. (2013). „‘And Burn Today Whom Yesterday They Fed’. Citizens and State in Montenegro“. *PhD Thesis*, University of Tallinn.
- Sedlenieks, K. (2015). *Buffer Culture in Montenegro. Bratstvo, kumstvo and Other Kin-Related Structures*, in: Cvetičanin P. Mangova, I. Markovikj, N. eds, *A Life for Tomorrow. Social Transformations in South-East Europe*. Skopje 2015, 199–215, <https://idscs.org.mk/wp-content/uploads/2009/08/a-life-for-tomorrow.pdf>;
- Sedlenieks, K. (2020). „Liquid Crystal and the A1. Densities of State from the Perspective of a Montenegrin Village“. *Social Anthropology* 28 (2): 496–511.
- Slapšak, S. Matešić, M. (2017). *Rod i Balkan*. Zagreb: Duireux.
- Šarčević, P. (2004). „Sex and Gender Identity of ‘Sworn Virgins’ in the Balkans“, in: Jovanović, M. Naumović, S. eds, *Gender Relations in South Eastern Europe. Historical Perspectives on Womanhood and Manhood in 19th and 20th century*. Münster: Lit. 123–144.
- Šarčević, P. (1999). „Tobelija. Female-to-Male Cross-Gender Role in the 19th and 20th Century Balkans“, in: Miroslav Jovanović / Karl Kaser / Slobodan Naumović, eds, *Between the Archives and the Field. Dialogue on Historical Anthropology of the Balkans*. Graz: LIT Verlag. 35–46.
- Tošić, J. (2017). „Travelling Genealogies. Tracing Relatedness and Diversity in the Albanian–Montenegrin Borderland“, in: Donnan Hastings / Madeleine Hurd / Carolin Leutloff-Grandits, eds, *Migrating Borders and Moving Times. Temporality and the Crossing of Borders in Europe*. Manchester: Manchester University Press. 80–101.
- Trevor, R. (1913). *Montenegro: A Land of Warriors*. London: HardPress Publishing.
- Ulićević, Dž. J., Brković, Č. (2020). „Montenegro Is the Place of Revolutionary Trans Struggles. A Conversation between a Trans Activist and an Anthropologist“. *Kuckuck. Notizen zur Alltagskultur* 20(1). Dostupno na adresi: <https://www.kuckucknotizen.at/kuckuck/index.php/1-20-handeln/196-1-20-handeln-leseprobe>
- Vujačić, L. (2013). „Madonna, Glamour and Politics. Nation Branding and Pop Concerts in the Promotion of Montenegro as an Elite Tourist Destination“. *History and Anthropology* 24 (1): 153–165.
- Young, A. (2000). *Women Who Become Men. Albanian Sworn Virgins*. London: Berg 3PL.
- Zahova, S. (2012). „The Language Issue in the Context of Minorities’ and Identity Policies in Montenegro“. *European Yearbook of Minority Issues* 10 (1): 667–700.
- Zenovich, A. J. (2016). „Willing the Property of Gender. A Feminist Autoethnography of

Čarna Brković

IN THE NAME OF THE DAUGHTER – ANTHROPOLOGY OF GENDER IN MONTENEGRO

Abstract: This paper presents an edited version of an introduction to a special issue of the journal “Comparative Southeast European Studies”, which asks how we can understand gendered practices in Montenegro beyond the balkanist discourse. The key argument is that we can understand gendered practices in Montenegro such as sex-selective abortions only if we consider the complicated ways in which material and economic processes become intertwined with social and cultural logics, simultaneously reinforcing old stereotypes while creating new spaces for action and change. The practice of gender in Montenegro is predicated on specific kinship and property relationships, which it also perpetuates and women in the country are neither as oppressed nor as free as they might seem from a liberal feminist perspective. Anyone pondering how to articulate criticism and how to encourage change to gendered practices in Montenegro should take into account how possibilities for individual as well as collective action are shaped by kinship relationality, inheritance expectations and state and public policy on gender.

Keywords: gender, Montenegro, historical anthropology, politics of knowledge, sworn virgins, sex-selective abortions

Душан Миленковић¹
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет

Прегледни научни рад
UDK 141.12 Шиц А.
Примљено: 25.5.2021.

Ревидирана верзија: 31.5.2021.

Одобрено за штампу: 04.2.2021.

DOI: <https://doi.org/10.46630/gsoc.27.2021.03>

УЛОГА ФЕНОМЕНОЛОШКОГ СТАВА У ПРОБЛЕМУ ДРУШТВЕНЕ СТВАРНОСТИ АЛФРЕДА ШИЦА

Апстракт: У раду се учење аустријског теоретичара Алфреда Шица (Alfred Schutz), изложено у текстовима првог тома његових сабраних дела, сагледава из перспективе улоге коју у њему има Хусерлов (Edmund Husserl) феноменолошки став. Заступајући важност анализе структуре света свакодневног живота у својој феноменологији природног става, Шиц користи различите теоријске домете Хусерлове феноменологије, не посвећујући притом посебну пажњу самом феноменолошком ставу. Због тога се у раду разматра у којој мери Шицово разумевање природног става и њему одговарајућег света зависи од овог аспекта Хусерлове филозофије, са посебним освртом на тезе аустријског теоретичара изложене у спису „О вишеструким стварностима“. Након показивања да се Хусерлов феноменолошки став не може повезати са „ставом научне теорије“ о коме се говори у тексту о вишеструким стварностима, у раду се изостанак разматрања трансценденталног става у Шицовом учењу заострава излагањем Нејтенсонове (Maurice Natanson) критике овог учења. У раду се затим разматра у којој мери се аустријски теоретичар удаљавањем од трансценденталне феноменологије приближава прагматистичкој филозофији. Коначно, извесно решење проблема одговарајућег позиционирања феноменолошке филозофије у Шицовој теорији тражи се у Еберлијевим (Thomas S. Eberle) ставовима о Лукмановом (Thomas Luckmann) разликовању феноменологије и социологије. Рад се закључује разматрањем могућности говора о „ставу феноменолошке филозофије“ у Шицовом систему вишеструких стварности.

Кључне речи: Алфред Шиц, феноменологија, природни став, феноменолошки став, Едмунд Хусерл, *Проблем друштвене стварности*

Увод – искуство свакодневног живота и његова улога у Шицовој филозофији

На самом почетку „Увода“ првог тома сабраних дела аустријског теоретичара Алфреда Шица (Alfred Schutz), Морис Нејтенсон (Maurice Natanson), уредник овог тома, истиче да је најважнији мотив Шицовог теоријског рада

¹ dusan.milenkovic@filfak.ni.ac.rs

његово истрајно испитивање „структуре света свакодневице“ (Natanson 2012a: 21). Иако приређен према Шицовой сопственој замисли, а не на основу Hejтeнсонових уредничких интервенција (Natanson 2012б: 17), први том Шицових сабраних дела под називом „Проблем друштвене стварности“ несумњиво потврђује овај Hejтeнсонов став, будући да се у сваком од текстова обједињених у овом издању – чак и у онима који нису директно усмерени ка овој теми, као што је то случај са текстовима о Шелеровом (Max Scheler) и Сартровом (Jean-Paul Sartre) разумевању интерсубјективности – разматрају проблеми који се тичу начина на који се одвија човеков искуствени живот у околностима свакодневног живота (Шиц 2012: 221–226, 257–258). Аустријски теоретичар на различите начине у текстовима првог тома сабраних дела упућује на свакодневни живот као почетну тачку промишљања конкретних проблема који се тичу односа једне свести и окружења у коме се одвијају њене активности. Он користи уобичајену феноменолошку терминологију и говори о „природном ставу“ према свету свакодневице, али се служи и кључним појмом касније Хусерлове (Edmund Husserl) филозофије и указује на „свет живота“ једне свести. У текстовима првог тома сабраних дела, Шиц непосредни предмет свог теоријског интересовања именује и другачијим терминима. Неки од ових термина буде директније асоцијације ка Шицовом сопственом учењу, попут „света чињења“, којим Шиц исказује намеру да одношење свести према свету свакодневног живота објасни из перспективе различитих облика понашања субјекта (Шиц 2012: 65–80, 264–268, 280–287). У другим случајевима, аустријски теоретичар изједначаје природни став са „здраворазумским мишљењем“, „здраворазумским искуством“ и томе слично (Шиц 2012: 51–60, 103–105, 106). У раду ћемо се примарно служити термином „природни став“, док ћемо се на „свет живота“ осврнути у каснијим поглављима рада.

Различита теоријска решења аустријског феноменолога (попут сугерисане важности „чињења“ као примарне активности свести у свакодневном животу) указују на значај који теоријско промишљање света свакодневног живота и њему одговарајућег природног става ужива у Шицовой концепцији. Он се може представити и уколико се сагледа однос који Шиц успоставља између света свакодневног живота и других „алтернативних стварности“ о којима говори у текстовима првог тома сабраних дела, а посебно у познатом тексту „О вишеструким стварностима“. За разматрање значаја који Шиц придаје структури свакодневног живота интересантна је и чињеница да је поменути текст подељен на два готово једнака дела. У првом делу текста, реч је о свакодневном животу као о „врховној стварности“ унутар које се одвија највећи део човековог искуственог живота, док се у другом говори о алтернативним стварностима, односно, „омеђеним областима значења“ којима, између осталог, припадају специфични домени снова, фантазије, уметности, хумора, игре, религије и науке (Шиц 2012: 264–287, 287–317). Не посвећујући сваком од поменутих алтернативних светова подједнаку пажњу, аустријски теоретичар се у поменутом тексту концентрише на неке од омеђених области значења у којима налази важне карактеристике уз помоћ којих се могу објаснити разлике између света свакодневног

живота и других домена стварности. Након општијег разматрања такозваног „света илузије“ (који заправо представља назив за групу разноврсних алтернативних светова која обухвата свет фантазије, али и „домен дневног сањарења, игре, фикције, бајки, митова и шала“), а затим и „света снова“ (Шиц 2012: 292, 298–303), Шицово интересовање се у поменутим текстовима окреће и ка теми коју у овом тексту сматра најважнијом. То је теоријско промишљање „свету научне теорије“ и начина на који се искуство свакодневног живота разликује од става „непристрасног посматрача“ који приписује научнику (Шиц 2012: 292, 303–317). С обзиром на то да у Шицовој теорији свет свакодневног живота има статус „врховне стварности“, ове алтернативне стварности треба сагледавати као својеврсне „модификације“ основних карактеристика света свакодневног живота и њему одговарајућег природног става. Свакодневни живот тако одликују „потпуна будност“ и „пуна пажња усмерена ка животу“, али и друге карактеристике, које се тичу веровања у објективно постојање света, чињења као основног облика интеракције са светом, разумевања сопствене свести као сопства, као и прихватања интерсубјективности и „стандардног времена“ (Шиц 2012: 288, 291).

Иако говори о бројним алтернативним стварностима са којима субјект искуства може доћи у додир различитим „напетостима свести“ (Шиц 2012: 269), у Шицовим текстовима обједињеним у првом тому сабраних дела најмање се речи може наћи о „феноменолошком ставу“. Међутим, у Хусерловом феноменолошком учењу, управо је овај став примарна алтернатива природном ставу и начин на који се његова теоријска концепција окреће анализи садржаја одређеног искуства мимо веровања у објективно постојање света као предмета тог искуства (Husserl 1975: 18–21, 59–61). Посебно је изненађујућа околност то што аустријски филозоф не посвећује довољно пажње оном ставу који, према Хусерловом мишљењу, свест мора да заузме да би уопште и започела са феноменолошким теоретисањем (Husserl 1975: 67–70). Задржавајући се на повременим указивањима на трансцендентални став у Хусерловој феноменологији (при чему ћемо се на нека од њих осврнути у наставку текста) (Шиц 2012: 154–157, 173–174, 286), Шиц у првом тому сабраних дела не обрађује подробно сам феноменолошки став и улогу коју он има у његовом учењу ни у оним текстовима у којима би се то непосредно очекивало. Он то не чини у довољној мери ни у тексту о вишеструким стварностима, у коме се анализира читав низ различитих „напетости свести“, ни у радовима директно посвећеним феноменолошком наслеђу, као што су текстови „Неки водећи појмови феноменологије“, „Феноменологија и друштвене науке“ и „Хусерлов значај за друштвене науке“. Такође, зачуђујуће је и што се у литератури посвећеној Шицовом учењу не може наћи пуно речи о његовом избегавању да се на одговарајући начин позабави питањем феноменолошког става. Док се у литератури обично истиче његово промовисање феноменолошког наслеђа и напор да се теоријско подручје феноменологије прошири и у правцу разматрања проблемâ друштвених наука, о Шицовом отклону од Хусерлове филозофије евентуално се говори из перспективе његовог одбацивања начина на који Хусерл покушава да реши

проблем интерсубјективности (Embree 2020; Barber 2020; Kim 2005, 205–206). Иако се не тиче директно проблема феноменолошког става, Шицова критика Хусерловог покушаја да феноменолошки обради специфично искуство друге свести може се индиректно повезати и са проблемом феноменолошког става, као што ћемо покушати да покажемо у наставку рада.

Важне тезе о проблематичном Шицовом одношењу према Хусерловој трансценденталној феноменологији и феноменолошком ставу налазимо у текстовима Алексиса Емануела Гроса (Alexis Emanuel Gros) и Стивена Вейткуса (Steven Vaitkus) (Gros 2017: 220, 228–229, 231–232; Vaitkus 2005, 100–105). Међутим, посебно интересантан пример отвореног говора о изостанку Шицовог тематизовања феноменолошког става налазимо у једном тексту већ поменутог Мориса Нејтјенсона, па ћемо се њиме детаљније позабавити у раду (Natanson 1970: 114–117). Ипак, без обзира на то што се у литератури о Шицовој теоријској концепцији не могу тако често наћи тезе о његовом ограђивању од феноменолошке теорије, поменимо и то да је сам Шиц у писму Арону Гурвичу (Aron Gurwitsch) 1956. године испољио одређену сумњу у компатибилност свог учења са изворним обликом Хусерлове феноменологије, па нам ова околност представља и посебан повод за разматрање ове проблематике (Gros 2017: 232; Vaitkus 2005: 105).

Чак и мимо начина на који се сам Шиц и аутори текстова о његовом учењу односе према извесном занемаривању феноменолошког става у његовој „феноменологији природног става“, може се издвојити неколико разлога у прилог очекивању да се аустријски филозоф одреди и према овом познатом мотиву феноменолошке теорије. У наставку текста ћемо се позабавити овим разлозима.

Феноменолошки став у Шицовој теоријској концепцији

Најпре се може истаћи да већ и само Шицово учестало упућивање на „природни став“ као начин одношења свести према свету свакодневног живота подразумева „феноменолошки став“ као своју супротност. У Хусерловој теоријској концепцији, „природни став“ и свет који њему одговара као такав добија смисао тек у одговарајућем односу према „феноменолошком ставу“ (Husserl 1975: 59–61; Vaitkus 2005: 102–103). Шицово упућивање на „природни став“ лишено је одговарајуће теоријске конотације уколико се оно спроводи мимо указивања на одговарајућу алтернативу – у овом случају, оличену у специфичном начину на који се свест у феноменолошком ставу односи према садржају свог искуства независно од веровања у објективно постојање предмета искуства (Natanson 1970: 119). Тек из перспективе „нововрсног, трансценденталног искуства“ које се отвара феноменолошким ставом (Husserl 1975: 21), природни став се открива свести као такво одношење према свету које подразумева више од онога што је тој свести дато у самом искуству. Међутим, лишен значења које добија у односу на феноменолошки став као одговарајућу алтернативу, „природни став“ би се у Шицовом учењу евентуално могао односи-

ти на нерелевантану уроњеност свести у њену сопствену „живу садашњост“ (Шиц 2012: 272–273). Ипак, чак и у случају да Шиц заиста користи уврежени феноменолошки термин „природни став“ за шире именовање нерелевантног односа субјекта према свету као конгломерату предмета различитих искустава, његова би употреба познатог Хусерловог термина већ и тада била проблематична. У том случају, она би могла наводити читаоца на лош траг, погрешно му сугеришући да ће се ова нерелевантност превазићи управо феноменолошком редукцијом (као што је то случај у Хусерловој концепцији). Штавише, Шицова употреба овог термина би читаоца могла оставити и у недоумици поводом тога какав став би свест требало да заузме како би „природни став“ учинила темом теоријског дискурса, а посебно дискурса инспирисаног феноменологијом. О овоме ће више речи бити у наставку рада.

Други проблем који отвара извесно Шицово избегавање да позиционира феноменолошки став у својој теорији – макар се то позиционирање огледало у отвореном оградавању од овог Хусерловог учења – тиче се чињенице да сам Шиц у три текста првог тома сабраних дела примарну пажњу посвећује феноменолошком наслеђу. О овој традицији и њеној улози у промишљању теоријских проблема који су предмет Шицовог интересовања говори се у текстовима „Неки водећи појмови феноменологије“, „Феноменологија и друштвене науке“ и „Хусерлов значај за друштвене науке“. Уколико нас аустријски теоретичар у три текста аргументовано уверава да се теоријски домети Хусерлове феноменологије могу искористити у промишљању света свакодневног живота и интерсубјективне интеракције у њему (Шиц 2012: 167–168, 173–178, 183–189, 197–201), онда се од Шицове теоријске концепције може очекивати да се на одговарајући начин опходи и према Хусерловим тезама о феноменолошком ставу. Ово је још важније уколико се узме у обзир да родоначелник феноменологије до највећег броја теоријских увида на које Шиц указује управо и долази захваљујући промишљањима које спроводи унутар феноменолошког става. Штавише, сам систем феноменолошке терминологије којим се аустријски филозоф служи у текстовима првог тома сабраних дела задобија одговарајуће значење тек у теоријској концепцији утемељеној на тезама о односу између природног става и феноменолошког става – попут епохеа или апрезентације (о чему ћемо више говорити у наставку). Разуме се, као што смо у раду већ поменули, несумњиво је да Шиц има у виду Хусерлово учење о феноменолошком ставу – он на њега свакако реферише на неколико места у овим студијама, а у тексту „Неки водећи појмови феноменологије“ и објашњава значење овог феноменолошког појма (Шиц 2012: 173–174). Међутим, он пропушта прилику да о овом проблему говори када теоријске домете феноменологије примењује у сопственим промишљањима, која утемељује на Хусерловом теоријском наслеђу.

Надаље, трећи разлог због кога се може сматрати проблематичним Шицово избегавање отвореног говора о феноменолошком ставу у формирању сопствене теоријске концепције директно се тиче његовог учења изложеног у тексту „О вишеструким стварностима“. Хусерлов феноменолошки став, као

непосредна супротност начину на који се свет, када је реч о његовом објективном постојању, доживљава у природном ставу, није могуће индиректно извести из других теоријских решења које Шиц у овом тексту предлаже, попут начина на који говори о специфичном ставу научника, о коме ћемо убрзо говорити. Са друге стране, сам појам природног става се у тексту о вишеструким стварностима не може извести као непосредна супротност других „омеђених облика значења“, попут светова сна или фантазије. У великом делу поменутог текста, али и у другим текстовима, Шиц овај Хусерлов појам користи независно од својеврсног упоређивања са другим алтернативним стварностима у поменутом тексту, већ га употребљава мимо тог контекста, подразумевајући нијансе значења које је родоначелник у њега уткао. У недостатку отворене теоријске обраде појма природног става, која се посебно очекује у тексту о вишеструким стварностима, читаоцу првог тома Шицових сабраних дела преостаје једино да значење овог појма црпи из хусерловског филозофског наслеђа, супротстављајући га одговарајућем феноменолошком ставу.

Коначно, отворен Шицов говор о феноменолошком ставу у текстовима који су обједињени у књизи о проблему друштвене стварности обелоданио би начин на који се аустријски филозоф опходи према другим теоријским концепцијама на које указује у овим текстовима. Наиме, Шицово избегавање говора о феноменолошком ставу може побудити сумњу у то да се аустријски филозоф ипак удаљава од феноменолошког наслеђа и приближава неким другачијим теоријским концепцијама. Одговарајуће позиционирање Шицовог учења када је реч о његовој верности феноменолошком наслеђу олакшало би и теоријску потрагу за одговарајућим местом које овај теоретичар заузима у историји филозофије и социологије, потрагу коју покрећу одређени тумачи његове теорије (Natanson 1970: 119–120, Eberle 2012: 136–139), али би имало и конкретније предности у разумевању његовог учења. Не само да би нам оно омогућило да мноштво различитих Шицових идеја сагледамо у адекватном контексту (што је сугерисано и претходно поменутих разлозима), већ би нам на посебан начин могло приказати и однос аустријског теоретичара према теоријским концепцијама Џона Дјуија (John Dewey) и Вилијама Џемса (William James). На учења ових теоретичара аустријски филозоф се у више наврата позива (Шиц 2012: 101, 103, 105, 115, 126–127, 160, 263–264, 271, 287), иако су она често сасвим далеко од феноменолошког утемељења његове теорије, па чак и од његових сопствених теоријских решења. Због тога ћемо у наставку рада укратко размотрити и односе које Шицова теоријска концепција успоставља са тим филозофским традицијама, имајући у виду да се у литератури о Шицу могу пронаћи одређене назнаке о извесном удаљавању аустријског филозофа од феноменолошке базе у његовим познијим текстовима (Gros 2017: 223, 231). Сагледавајући у којој мери се ово удаљавање директно тиче изостанка његовог отвореног тематизовања феноменолошког става, у другом делу рада ћемо упоредити одређене теоријске ставове Шицовог учења са Џемсовим и Дјуијевим прагматизмом.

Феноменолошко наслеђе и теорија о вишеструким стварностима – где потражити феноменолошки став?

Претходно поменуते дилеме поводом начина на који Шиц у својој теоријској концепцији користи феноменолошко наслеђе у промишљању структуре свакодневног живота, као и одговарајућег става који свест заузима према свом окружењу, постају још истакнутије уколико се сагледају из перспективе двају текстова које је аустријски филозоф оригинално објавио исте године. То су текстови „Неки водећи појмови феноменологије“ и „О вишеструким стварностима“. Ако ове Шицове списе из 1945. године већ и на основу самих наслова упоредимо, уочићемо да у њима аустријски филозоф испољава две различите склоности у свом теоријском раду. Прва се огледа у његовој „верности“ феноменолошкој филозофији, а друга представља његову тежњу ка формулисању сопствене, независне теоријске концепције, која превазилази интересовања постављена Хусерловом феноменологијом – као што је теза о вишеструким стварностима. Обрађивањем ових текстова, у наставку рада ћемо покушати да упоредимо ове тенденције Шицовог учења у контексту говора о месту феноменолошког става у теоријској концепцији аустријског филозофа.

Образлажући у тексту о водећим појмовима феноменологије основне тезе овог филозофског усмерења, Шиц указује и на Хусерлову намеру да филозофију уреди по принципима „егзактне“, „строге“ науке, односно „универзалне знаности“ којом ће се утемељити посебни научни подухвати (Шиц 2012: 150; Husserl 1975: 17, 21, 39, 51, 54–56, 67–68). Међутим, изгледа да аустријски филозоф у тексту „О вишеструким стварностима“ сам филозофски дискурс не укључује у домен специфичног научног става према свету. Он феноменолошки чин стављања у заграде објективног постојања света у том тексту најпре помиње приликом представљања сопственог учења о „епохеу природног става“ (Шиц 2012: 286–287). Ипак, ово помињање се у том случају своди на подсећање читаоца на појам феноменолошког епохеа, да би се термин „епохе“ затим искористио за илустровање поменутог „епохеа природног става“, који се огледа у уздржавању од преиспитивања стварности света искуства. Као што смо већ поменули у раду, у наставку текста, представљајући различите алтернативне стварности, односно „омеђене области значења“, аустријски теоретичар посебну пажњу поклања научној контемплацији и специфичностима које карактеришу овај приступ предмету искуства. Међутим, иако као један од циљева текста о неким водећим појмовима феноменологије истиче управо показивање да и сама феноменологија има научни карактер (Шиц 2012: 151–152), у представљању научне контемплације као специфичне напетости свести налазимо другачије Шицове ставове. Он не само да не помиње феноменолошки приступ приликом приказивања различитих делатности којима одговара овакав став свести, већ и научно теоретисање отворено удаљава од начина на који се феноменолог односи према предмету свог истраживања. Наиме, истичући да теоријска контемплација ипак задржава природни став као веру у постојање

спољашњег света (чиме још једном потврђује „врховност“ стварности свакодневног живота), он изричито, у фусноти 33 у коришћеном издању (Шиц 2012: 307), одбацује феноменолошки епохе, будући да се у додиру са научним садржајима у заграде ставља нешто сасвим друго. Он пре свега говори о томе да у научној делатности треба ставити у заграде „субјективност мислиоца“ и чињеницу да је и сам научник „психофизичко биће“, али и одређена ограничења која намеће свет свакодневног живота, као што су усмереност свести на оне предмете који припадају „свету унутар домашаја“ свести и „фундаментална стрепња“ која диктира одређени спектар сврха којима се свест руководи у том свету (Шиц 2012: 307).

Интересантно је да Шиц у поменутој фусноти, поред ограђивања од феноменолошког епохеа, каже и следеће: „тај термин [*природни став*, Д. М.] овде се (али не у тексту) употребљава као супротност „феноменолошкој редукацији“ (Шиц 2012: 307). Наведени део ове фусноте није остао незапажен у литератури о Шицовој филозофији. Ту фусноту коментарише Стивен Веиткус у тексту о појму природног става у Шицовом учењу, сматрајући је „изузетно компликованом“ (Vaitkus 2005: 104). Он је објашњава уводећи разлику између два значења појма природног става – природног става као приступа свету који би имале емпиријски оријентисане науке и природног става као начина доживљаја света који би имао човек у свакодневном животу (Vaitkus 2005: 105). Нажалост, Веиткус не посвећује пуно речи самој улози коју би изложена подела имала приликом тумачења текста о вишеструким стварностима, већ се окреће другим проблемима у Шицовом разумевању природног става, па ћемо се у наставку додатно позабавити реченицом из поменуте фусноте.

Најпре није сасвим јасно на шта тачно Шиц циља напоменом да „у тексту“ природни став није супротан феноменолошкој редукацији, али се значење овог става може потражити на једном месту у другом тексту аустријског теоретичара који налазимо у првом тому сабраних дела. Ова напомена би се могла повезати са његовим речима из текста о односу феноменологије и друштвених наука, у коме Шиц говори о „широко распрострањеном неспоразуму“ према коме „трансцендентална феноменологија оспорава стварно постојање света живота“ (Шиц 2012: 173). Не желећи да представи феноменолога као наивног скептика или феноменалисту (Данси 2006: 177–179), он истиче да за теоретичара овакве оријентације „не постоји сумња да свет постоји и да се манифестује у континуитету хармоничних искустава“ (Шиц 2012: 173). Према оваквом гледишту, „феноменолошка редукација“ није непосредна супротност „природном ставу“, уколико и сам феноменолог верује у постојање спољашњег света (иако га привремено ставља у заграде да би дошао до његове трансценденталне структуре). Међутим, отворено је питање у којој мери се овакво Шицово мишљење заиста може извести из Хусерлове филозофије. Родоначелник феноменологије није тако директан у „Паришким предавањима“ и *Картезијанским медитацијама*, већ методски, попут Декарта (René Descartes), истиче да редукацију морамо спровести „без обзира да ли свијет постоји или не, или без обзира како се о томе одлучи“ (Husserl 1975: 20, 63–64).

Независно од проблема усклађивања поменутог гледишта са Хусерловом феноменологијом, поменуто напомену из фусноте смо овде истакли из другог разлога. Наиме, Шиц напомиње да „у тексту“ не користи појам „природног става“ као супротност „феноменолошке редукције“ и то се заиста може сматрати ставом који аустријски филозоф испољава у тексту о вишеструким стварностима. Међутим, изгледа да у датом контексту он превазилази сопствену тежњу ка „уклањању неспоразума“ о томе шта феноменолог чини епохеом. Наиме, изгледа да је овим гестом – одвајањем „природног става“ као термина који се не употребљава „у супротности“ са феноменолошком редукцијом Шиц заправо спровео једно од ретких отворених удаљавања од феноменолошког наслеђа афирмисаног у другим текстовима првог тома сабраних дела. Шиц може релативно безбедно остати у оквиру хусерловске феноменологије која би му обезбедила терминолошку базу за учење које ће представити „феноменологију природног става“. Ипак, он се у реализацији оваквог плана не задржава у домену који му поставља ово филозофско усмерење, па у одређеној инстанци развијања таквог учења „одбацује лестве“ уз помоћ којих је дошао до сложенијих увида које жели да развије, попут теорије о вишеструким стварностима. Управо нам склоност ка оваквом решавању проблема сугерише већ поменуто писмо Арону Гурвичу. Будући да се „вишеструке стварности“ не могу црпети из уске Хусерлове дихотомије природног и феноменолошког става, потребно је да Шиц у одређеној мери испразни појам природног става од стриктне феноменолошке конотације која га чини непосредном супротношћу трансценденталном ставу. Изгледа да се то најефикасније може учинити управо ослабљивањем извесне независности феноменолошког става (која је присутна у изворном Хусерловом учењу) од природног става и његовог преимућства у виду непосредне усмерености на „врховну стварност“ свакодневног живота.

Шицов појам природног става, који је на овај начин готово потпуно ослобођен од значења које у њега уноси појам феноменолошког става (будући да се феноменолошки став не сматра његовом супротношћу), појам је који може бити испуњен потпуно другачијом теоријском конотацијом. Као такав, Шицов природни став као специфичан однос према свету свакодневног живота може подједнако бити начин на који Дјуи илуструје свакодневно животно искуство у *Логици, теорији истраживања* (Дјуи 1962: 111–127), као што може бити и Хусерлов природни став – потребно је само „ставити у заграде“ Дјуијев натурализам на исти начин на који се Шиц овде ограђује од карактеристика Хусерловог феноменолошког епохеа. На овај начин се теорија аустријског филозофа у извесном смислу либерализује у односу на феноменолошко наслеђе – што се не мора сматрати проблемом, посебно уколико се тиме за интерпретатора Шицовог учења отвара могућност директног поређења његове теорије са другим усмерењима, попут већ сугерисаног Дјуијевог или Џемсовог учења. Међутим, изгледа да се у оваквом Шицовом поступању могу уочити и неки конкретнији проблеми, непосредно повезани са целовитошћу саме концепције овог аутора. Да бисмо их илустровали, послужићемо се једним Шицовим увидом из текста о вишеструким стварностима.

Приликом дубљег разматрања алтернативне стварности фантазије, аустријски теоретичар наводи опсежан Хусерлов цитат о овој проблематици (Шиц 2012: 296). У њему, родоначелник феноменологије објашњава како се фантазирањем не отвара само један нови свет који нуди нове, другачије садржаје од оних које доживљавамо у домену свакодневног живота, него се заузимањем овог става, а затим и повратком свести у свет јаве, конституише у тој свести и сам природни став и њему одговарајући свет. „Са природним ставом на самом почетку (пре размишљања) нема предиката 'стварно' и нема категорије 'стварност'. Само ако фантазирамо и пређемо са става живљења у фантазији на дате стварности (...), онда добијамо, с једне стране појмове фикције (...), а с друге појмове (...) стварности“ (Шиц 2012: 296). Иако Шиц из овог цитата изводи закључке који се тичу самог света фантазије, Хусерлово истицање чињенице да свет стварности и природни став који му одговара бивају расветљени за једну свест тек када се сагледају „од споља“ нагони нас да се запитамо да ли се ова напомена може применити и на Шицово сопствено разумевање природног става и света свакодневног живота. Наиме, ако нема одређене алтернативе природном ставу у виду феноменолошког става, којим се ставља у заграде постојање света искуства, да ли се и Шицова теорија која се тиче природног става такође налази у ситуацији у којој „нема предиката 'стварно' и нема категорије 'стварности'“?

Разуме се, Шицово учење се не налази у теоријском контексту унутар кога би требало бранити усмерење ка анализи живота свести и правилности у њеном поступању од приговора о постојању спољашњег света које би могао заступати скепти. Додуше, сам Хусерл има у виду и овакве проблеме на почетку *Картезијанских медитација*, управо у контексту заузимања феноменолошког става (Husserl 1975: 58). Међутим, Шиц се приближава овој проблематици када подухват одговарајућег тематизовања проблема стварности свакодневног живота у већ поменутом тексту „Феноменологија и друштвене науке“ придаје феноменологији као један од њених основних задатака (Шиц 2012: 171, 173–174). Аустријски филозоф на том месту говори о томе да се задатак феноменолошке редукције не састоји у томе да „оспори стварно постојање света живота“, већ се проблем ове стварности „мора објаснити“ (Шиц 2012: 173). Ипак, није сасвим јасно на који начин ће се у Шицовој концепцији једна дисциплина, моделована по узору на феноменологију, ухватити у коштац са таквим „објашњењем“ стварности света, уколико је свест у домену научне контемплације зароњена у претпоставку о постојању света искуства као „врховне стварности“.² Тако се

² У коришћеном преводу првог тома Шицових сабраних дела, на наведеном месту се може наћи једно проблематично преводилачко решење. Наиме, након већ цитиране Шицове реченице у којој се каже да „за трансценденталну феноменологију не постоји сумња да свет постоји и да се манифестује у континуитету хармоничних искустава као универзум“ налазимо реченицу која гласи: „Међутим, та сумња се мора објаснити (...)“ (Шиц 2012: 173). У оригиналном енглеском тексту сабраних дела, уместо одређеног енглеског еквивалента за реч „сумња“, на овом месту налазимо реч „indubitability“, која именује нешто сасвим супротно сумњи – несумњивост (Schutz 1971: 122). Иако би се из контекста могло закључити да Шиц тиме указује на нужност адекватног

питање о томе где потражити феноменолошки став у концепцији аустријског теоретичара претвара још једном у питање о томе које је место и улога феноменолошке филозофије у Шицовом учењу, а посебно у његовој класификацији вишеструких стварности и њима одговарајућих ставова. Извесно решење за овај проблем могло би се потражити одређеним раздвајањем феноменологије од домена научне контемплације – али сам Шиц ни у тексту о вишеструким стварностима, као ни у другим текстовима обједињеним у првом тому сабраних дела, то не чини, нити сугерише начин на који би то требало спровести. О овоме ће бити више речи у наредним поглављима овог рада. Пре него што се вратимо овој проблематици, размотримо укратко и начин на који је проблематика Хусерловог трансценденталног става пронашла своје место и у контексту Шицовог говора о проблему интересубјективности.

Још један начин на који се Шиц односи према феноменолошком наслеђу сугерише нам да се аустријски филозоф колеба када је реч о релевантности те традиције у решавању проблема које он отвара у различитим текстовима првог тома сабраних дела. Коментаришући Шелерове и Хусерлове ставове о интересубјективности и различите начине на које се овом проблему може приступити унутар одређених теоријских концепција, Шиц исказује сумњу у то да проблем постојања алтер ега треба решавати на трансценденталном нивоу (Шиц 2012: 221; Barber 2020). Интересантно је да се ова сугестија аустријског теоретичара, без обзира на то што је директно усмерена на проблем интересубјективности, може искористити и за општије сагледавање Шицовог односа према Хусерловој трансценденталној филозофији. Иако нећемо улазити у разматрање начина на који је родоначелник феноменологије покушао да реши проблеме постојања друге свести, важно је напоменути да Хусерл свакако тежи управо трансценденталистичком решењу проблема интересубјективности. Такво решење би у његовој концепцији требало пронаћи у самој трансценденталној апаратури свести која опажа друго биће (Husserl 1975: 37–38). Шиц указује на одређене слабости предложеног Хусерловог решења, указујући, између осталог, и на то да је интересубјективност неизбежно дата свести и пре оваквог подухвата. Ово је аустријски филозоф истакао не само у познатим речима да је то случај самом чињеницом да нас „на овај свет доносе и подижу мајке” (Шиц 2012: 222), него и тиме што смо окружени предметима који су испуњени садржајем који је у њих доспео захваљујући (интерсубјективној) култури у којој су настали (Шиц 2012: 174, 184, 186).

Међутим, иако одбацује трансценденталистичко усмерење, Шиц ипак користи и извесне теоријске домете до којих је аутор *Картезијанских медитација* дошао управо у решавању проблема интересубјективности. То је посебно случај

објашњења подухвата који на себе преузима феноменолог, термин „сумња“ у овом контексту ипак може наводити читаоца на погрешан траг, сугеришући да је потребно објаснити разлоге због којих феноменолог спроводи методску сумњу у виду феноменолошког епохеа. Међутим, на то Шиц не циља у овом делу текста, већ сматра да треба објаснити механизме на основу којих се феноменолог, након спроведених анализа на трансценденталном нивоу, враћа у домен света свакодневног живота и примењује на њега сазнања добијена на том нивоу.

када је реч о Хусерловом појму апрезентације, којим родоначелник феноменологије именује специфично поступање свести уз помоћ кога се једном искуству могу придодати карактеристике другог искуства, које субјект не доживљава непосредно, али ка коме прво искуство буди одређене асоцијације (Шиц 2012: 175–176; Husserl 1975: 127–129). Као што “гледана предња страна једне ствари увијек и нужно апрезентира задњу страну ствари” при посматрању једног спољашњег предмета (Husserl 1975: 127), тако се тело алтер ега “апрезентује” као тело (а не неки објекат друге врсте). То једна свест може спровести захваљујући томе што она има искуство свог тела, које на овај начин примењује на предмет свог искуства који препознаје као друго тело (Шиц 2012: 175–176, 199–200, 219–220. Husserl 1975: 128, 131–132, 133–134). Овако започиње препознавање другог субјекта као друге свести у Хусерловом учењу, од кога се Шиц ограђује. Међутим, иако зазира од решавања проблема интересубјективности на трансценденталном нивоу, Шиц истовремено ипак не уочава да и сам предлаже теоријска решења до којих се долази управо преко проблематичног истраживања дубина трансценденталне апаратуре. То је уочљиво у последњим пасусима текста о Шелеровом појму интересубјективности, у којима Шиц, уместо закључка, сугерише да проблем интересубјективности даље треба развијати управо применом Хусерлове апрезентације у случају тела алтер ега (иако овде не употребљава термин “апрезентација”) (Шиц 2012: 232–233). Следствено томе, Шицова примена теоријских домета трансценденталне феноменологије није ограничена само на његову примену појма епохеа, него тежи и ка примени специфичнијих, апстрактнијих решења попут „апрезентативног упаривања” (Шиц 2012: 176, 220). Не циљајући директно на специфичан теоријски мотив апрезентације, управо ће Нејтenson заострити проблем који се јавља на овом нивоу Шицовог одношења према Хусерловом феноменолошком наслеђу. Већ смо поменули да се дисквалификација трансценденталистичког решења у Шицовом учењу спроводи указивањем на то да се субјект заправо и рађа и развија у контексту који је нужно интересубјективан. Међутим, Нејтenson ће сугерисати да би једно трансценденталистичко решење проблема интересубјективности заиста показало да свест може доживети објекат свог искуства као другу свест (а не као пуки предмет) (Natanson 1970: 115–116). Такво решење би указало на то да је могућност искуства алтер ега један аспект саме структуре свести субјекта у свакодневном животу. Другим речима, можда је трансценденталистичко решење потребно и у једној „феноменологији природног става”, а не само у Хусерловој трансценденталној феноменологији. У раду ћемо се вратити још једном на овај Нејтensonов став, сагледавајући га у контексту других приговора које он упућује изостанку отвореног дискурса о феноменолошком ставу у Шицовом учењу. Пре излагања Нејтensonове критике Шицовог учења, потребно је осврнути се на начин на који у учењу аустријског теоретичара долази до занемаривања феноменолошког става приликом разматрања специфичног теоријског става који према свету заузима научник.

Научна контемплација и феноменолошки став

Иако у тексту „Феноменологија и друштвене науке” истиче, а затим и проблематизује велике амбиције феноменологије као „строге науке”, Шиц у њему не одбацује овакво Хусерлово стремљење, верујући да постоји „допринос који феноменологија може да има за конкретне методолошке проблеме” (Шиц 2012: 170). Аустријски теоретичар велику улогу придаје управо сазнањима до којих феноменолог долази на трансценденталном нивоу: „трансцендентална феноменологија не прихвата ништа као очигледно само по себи, она превазилази сав наивни позитивизам и може да очекује да ће постати истинска наука ума” (Шиц 2012: 171). За разлику од текстова о вишеструкој стварности и неким основним појмовима феноменологије, овај текст је објављен нешто раније (1940. године), па се интензивнија Шицова верност изворном облику феноменолошке филозофије може оправдати и том чињеницом.

Посебно је интересантно да у оквиру четвртог потенцијалног приговора великим амбицијама феноменологије Шиц помиње и мишљење према коме би психологија могла представљати адекватније теоријско тло за проучавање различитих проблема домена културе, и то психологија која је усмерена ка свакодневном животу (Шиц 2012: 173). Начин на који Шиц одговара на овај приговор може представљати интересантан увид уколико не губимо из вида претходно поменуте ставове о научној контемплацији из списка о вишеструким стварностима. Наиме, Шиц у одговору на поменути приговор заиста указује на извесне разлике које постоје између научног приступа проблемима културе и феноменолошког става који одговара хусерловској филозофији. Између осталог, он каже да је заједничка карактеристика различитих „наука културе” то што остају у домену „прозаичне интерсубјективности”, односно узимају здраво за готово друштвену стварност која представља предмет њихове теоријске обраде (Шиц 2012: 183). Као такви, феноменолошки увиди који припадају трансценденталној сфери „једва да улазе у видно поље наука културе” (Шиц 2012: 183). Изложени став потпуно је у складу са начином на који је Шиц представио научну делатност у спису о вишеструким стварностима, у коме истиче да став научне контемплације мора бити утемељен на природном ставу и веровању у објективно постојање света искуства (па тиме и објективно постојање алтер ега, без кога нема предмета друштвених наука). Ипак, изгледа да се то не односи на претходно поменути психологију (која је у тексту управо и поменута због њене повезаности са свакодневним животом). Аустријски филозоф истиче да психологија „мора постати свесна чињенице да се она не бави емпиријским чињеницама” и да „мора да буде наука суштине, истражујући последице оних трансценденталних конститутивних феномена који су повезани са природним ставом” (Шиц 2012: 183). Иако је не удаљава у потпуности од природног става, очекујући од ње да ставове добијене на нивоу трансценденталне сфере примени на проблеме који искрсавају у природном ставу, уочљиво је да Шиц од ње истовремено захтева да и сама буде способна да говори језиком

трансценденталне сфере. У наставку пасуса Шиц поткрепљује ово мишљење Хусерловим повезивањем феноменолошког пројекта са “правом психологијом интенционалности” (Шиц 2012: 183). Међутим, овакав став ипак изазива извесне проблеме у Шицовом учењу, уколико сматрамо да се ставови које је аустријски теоретичар изложио у поменутом раном тексту могу с правом повезати са његовим учењем у тексту о вишеструким стварностима. Наиме, уколико се, из перспективе текста о вишеструким стварностима, теоријски став психолога сматра „ставом научне контемплације”, онда се његова делатност ипак мора директније усмерити на домен природног става, који научни став подразумева, па се од трансценденталистичких тенденција мора одустати. Са друге стране, уколико се ипак жели задржати поменуто Шицово мишљење о задатку психологије, онда би се његово разумевање става научне контемплације морало допунити тако да допусти и специфичан Хусерлов феноменолошки став. Тако би специфичан став феноменологије омогућио психологији да узме у обзир поменуте „трансценденталне конститутивне феномене”, а у крајњој инстанци и саму „науку суштине” о којој је реч у наведеној Шицовој тврдњи о психологији. Међутим, у том случају би Шиц морао одустати од мишљења према коме се став научника увек одвија у домену природног става. У било којој од поменутих интерпретација одређени аспекти саме Шицове теорије би се морали „ставити у заграде”.

На крају пасуса у коме је реч о односу између феноменологије и других теоријских дисциплина које су ближе повезане са природним ставом, Шиц још једном, као и у пар других текстова (Шиц 2012: 155, 183, 201) истиче потпуну компатибилност између теза до којих феноменолог долази на нивоу трансценденталне сфере и увида до којих је могуће доћи у природном ставу. Као ни у другим текстовима, ни у овом случају аустријски филозоф не разрађује на одговарајући начин поменуто тезу о компатибилности природног и феноменолошког става. Међутим, уколико у Шицовом учењу феноменолошки став нема одговарајућу позицију у систему алтернативних стварности које отвара свет науке, онда није сасвим јасно како у његовој концепцији “спустити” на домен природног става хусерловске ставове о структури свести и њеној трансценденталној апаратури. Будући да није добила одговарајуће позиционирање у домену става научне контемплације – а и не може га добити уколико се инсистира на томе да се научна контемплација обавља унутар природног става – онда би се могла довести у питање научна релевантност феноменологије.

Шиц завршава текст о односу феноменологије и друштвених наука речима да ће „таква наука у Хусерловим испитивањима у области трансценденталне феноменологије наћи нешто више од идеје водиле” (Шиц 2012: 189). Ипак, пет година након овог става, сам Шиц у тексту о вишеструким стварностима једва да и помиње феноменолошки став, уз помоћ кога Хусерл долази до увида о трансценденталној структури свести субјекта, иако наставља да се позива на теоријска решења феноменологије. Међутим, изгледа да је сам аутор књиге о проблему друштвене стварности највише утицао на друштвене науке управо сопственим увидима (па чак и сопственим терминолошким решењима), а не

толико преношењем Хусерловог феноменолошког наслеђа у домен друштвене науке (уп. Berger, Luckmann 1992: 39–43; Nasu 1999: 72).

У знатно касније написаном тексту „Хусерлов значај за друштвене науке” (1959) Шиц на самом почетку критикује одређене ауторе који су покушали да примене „методу еидетичке редукције” на друштвене науке (Шиц 2012: 191–192). Ова метода је директан продукт Хусерлове феноменологије, до кога овај мислилац долази управо захваљујући одношењу према садржајима добијеним у феноменолошком ставу (Husserl 1983: xx). Проблем са оваквом применом феноменологије лежи у томе што, према Шицу, она води ове ауторе до „формулисања одређених аподиктичких и наводно априористичких тврдњи које су довеле дискредитовању феноменологије” (Шиц 2012: 192). Међутим, независно од начина на који је ово случај у теоријама аутора које аустријски филозоф овде наводи и без намере да доводимо у питање овакву Шицову критику априористичких теоријских усмерења, испитајмо шта он у овом тексту сматра одговарајућом применом феноменолошког наслеђа у домену друштвених наука. У другом делу поменутог текста, Шиц износи седам проблема друштвених наука који могу бити разматрани из перспективе феноменолошког наслеђа (Шиц 2012: 197–201). Ове проблеме – који највећим делом одговарају уобичајеним Шицовим преокупацијама које се тичу начина на који се субјект односи према делању у свакодневном животу и проблема интерсубјективности – аустријски филозоф излаже користећи Хусерлову филозофску терминологију и имплицитно указујући на нека сопствена теоријска решења. У разради тих проблема, ни на једном месту не налазимо Шицов упут који би се тицао тога како избећи априористички тон у друштвеној науци уколико користимо домете Хусерлове феноменологије, па чак и у случају када једноставно примењујемо Хусерлову терминологију, која заиста има априористичку конотацију. Хусерл је прилично отворен када је реч о априористичким претензијама сопствене филозофије. Он управо у (кантовском) истицању могућности сазнања а priori у трансценденталном ставу он види предности феноменолошког филозофирања и шансу да управо феноменологија буде „универзална знаност” (Husserl 1975: 21, 36, 39–41, 67–70).

Текст из 1959. године Шиц закључује тврдњом „да ће емпиријске друштвене науке наћи своју праву основу не у трансценденталној феноменологији, већ у конститутивној феноменологији природног става” (Шиц 2012: 192). Аутор књиге о проблему друштвене стварности овде директно оповргава сопствену тврдњу из текста из 1940. године у којој указује на то да ће друштвене науке „у области трансценденталне феноменологије наћи нешто више од идеје водиле”, што директно сведочи о Шицовом колебању на које су указали аутори у литератури о аустријском филозофу (Шиц 2012: 189). У поменутом закључку текста о Хусерловом значају за друштвене науке наилазимо још само на његово стандардно подсећање читаоца да су „анализе изведене у редукованој сфери”, након стављања у заграде објективног постојања спољашњег света, „валидне и за домен природног става” (Шиц 2012: 201).

Нејтенсонова критика Шицовог занемаривања феноменолошког става

Иако проблем улоге феноменолошког става у Шицовој теорији није пуно разматран у литератури у учењу аустријског теоретичара, посебно је занимљиво што увид о том проблему налазимо управо у једном тексту Мориса Нејтенсона, уредника првог тома Шицових сабраних дела који обрађујемо у овом раду. У тексту о начину на који су појам друштвене стварности и друштвене науке представљени у раној Шицовој књизи *Феноменологија друштвеног света*, Нејтенсон указује и на извесна ограничења теоријске концепције успостављене у овој књизи (Natanson 1970: 114–119). Као што се основни појмови Шицове филозофије – “зато-што” и “да-би” мотиви, као и “однос лицем-у-лице”, на које Нејтенсон (1970: 108–110) указује у овом тексту – поклапају са учењем које Шиц (2012: 118–120, 275–279) излаже у првој књизи сабраних дела, то је случај и са ограничењима које уредник поменутог првог тома у том тексту истиче. Управо се први проблем који он учава у *Феноменологији друштвеног света* тиче Шицовог односа према феноменолошком ставу. Наглашавајући да се анализа унутрашњег времена свести у раној Шицовој књизи одвија након спроведене феноменолошке редукције, Нејтенсон истиче да се Шицово спровођење те Хусерлове методе ограничава на овај изоловани случај, а да не постоји разлог за такво поступање аустријског филозофа (Natanson 1970: 114, 115). Штавише, посебно је интересантно да уредник првог тома Шицових сабраних дела на овом месту истиче да је нејасно зашто је Шиц занемарио перспективу феноменолошког става у случају анализе проблема интересубјективности. Разуме се, Нејтенсон у овом делу текста и сам сматра да је занемаривање феноменолошког става у случају овог проблема највероватније директно мотивисано Шицовом критиком Хусерловог покушаја да реши овај проблем у *Картезијанским медитацијама* (Natanson 1970: 116–117). Ово је у потпуности уочљиво и у текстовима обједињеним у првом тому Шицових сабраних дела, будући да се у готово сваком тексту говори о овом Хусерловом проблематичном решењу. Међутим, Нејтенсон у овом тексту одлази и корак даље приликом указивања на Шицово занемаривање феноменолошког става у поменутој раној књизи. Он се не задовољава једноставним проглашавањем овог аспекта Шицовог учења главном тачком његовог разилажења од Хусерловог учења, будући да не сматра да би анализа проблема интересубјективности из перспективе трансценденталног, феноменолошког става представљала тек својеврсну допуну Шицовог учења о алтер егу. Напротив, Нејтенсон сматра да у оквиру Шицове феноменологије природног става интересубјективност није теоријски проблем у правом смислу те речи, већ „чињеница живота” (Natanson 1970: 115), а да тек са тачке гледишта трансценденталне филозофије заправо представља изазов (па је из те перспективе представљао тешкоћу и у Хусерловом случају). Потребно је унутар говора о структури свесног живота субјекта показати како је могућ алтер его – насупрот томе, у природном ставу, алтер его је већ ту. Не задржавајући се само на проблему интересубјективности, уредник првог тома Шицових сабраних дела показује да на овај начин аустријски филозоф треба

објаснити и друге тезе у свом учењу. То треба учинити и у случају његовог говора о систему релевантности и фундаменталној стрепњи као о оној темељној карактеристици човековог живота која одређује шта треба сматрати релевантним унутар искуственог живота (Natanson 1970: 118). Притом, Нејтјенсон непосредно тврди да стандардно Шицово “решење” у оваквим случајевима – указивање на то да се анализе спроведене у феноменолошком ставу могу директно применити на одговарајуће аспекте природног става – није довољно (Natanson 1970: 114–115). Он проблематизује ову једноставну претпоставку Шицовог учења, усмеравајући критику концепције аустријског филозофа ка проблемима који се не тичу конкретних решења које нуди његова теорија, већ у правцу извесних методолошких неадекватности у овом учењу. Нејтјенсон на овом месту у тексту на занимљив начин окреће Шицову концепцију против њега самог. Шицов следбеник указује на то да се тврдња о усагласивости садржаја до кога феноменолог долази у трансценденталном ставу са искуствима у природном ставу може бранити „само из перспективе преимућстава феноменолошке редукције” (Natanson 1970: 115). Након што пређе целокупну путању од стављања у заграде става о веровању у објективно постојање спољашњег света до „нововрсног, трансценденталног искуства”, феноменолог се може безбедно вратити домену природног става. Тада, наглашава Нејтјенсон (1970: 115), он може безбедно и ограничити поље свог интересовања, што је намера коју Шиц испољава и у текстовима обједињеним у првом тому сабраних дела.

Овим се на још један начин потврђује међузависност природног и феноменолошког става на коју смо у раду указали. Нејтјенсоновом критиком се успоставља одређени континуитет између ранијих и каснијих Шицових текстова када је реч о његовом амбивалентном односу према Хусерловом феноменолошком ставу. Ипак, интересантно је да уредник првог тома Шицових сабраних дела у поменутом тексту изложу критику учења аустријског теоретичара не сматра посебно проблематичном. Он не доводи у питање његово феноменолошко усмерење, већ феноменолошки карактер његовог учења додатно истиче на крају текста о друштвеној реалности и друштвеној науци у Шицовом учењу (Natanson 1970: 120). Како онда протумачити упадљиви изостанак Шицовог говора о трансценденталном ставу у различитим деловима његовог теоријског опуса? Размотримо у наставку рада да ли би се у оваквом Шицовом поступању могле наћи основе за тврдњу о стремљењима Хусерловог следбеника ка другачијем теоријском опредељењу.

Шицова феноменологија природног става и прагматистичко учење

Шицово удаљавање од изворног Хусерловог феноменолошког учења и занемаривање трансценденталне перспективе коју отвара феноменолошки став могло би се тумачити уз помоћ разматрања могућности Шицовог приближавања једној другачијој теоријској традицији – прагматистичкој филозофији. Ова могућност пре свега лежи у већ поменутој чињеници да у текстовима обје-

дињеним у првом тому сабраних дела Шиц често указује на различите теоријске ставове Вилијама Џемса и Џона Дјуија. Такође, оваква интерпретација би се могла поткрепити и тиме што се управо у основним ставовима прагматизма може наћи окретање анализи искуства свакодневног живота, а ово је, као што је у раду већ поменуто, посебно уочљиво у Дјуијевој филозофији у *Логици, теорији истраживања* (коју Шиц има у виду и реферише на њу у првом тому сабраних дела) (Шиц 2012: 49, 388, 414). Поред тога, сам је Дјуи врло скептичан када је реч о трагању за „апериорним категоријама” и „структуром ‘мишљења’“ (Дјуи 1962: 527–529). Са друге стране, и у Џемсовој филозофији се даје велика важност перспективи свакодневног живота, што је евидентно чак и у његовој несрећној “*cash-value*” метафори која је учинила да прагматизам избије на лош глас у америчким филозофским круговима (Џемс 1940: 38. Cotkin 1985: 37). Додуше, Џемсова прагматистичка филозофија је у *Прагматизму* била у извесном смислу попустљивија према трансценденталистичким филозофским решењима (што очигледно допушта његово коришћење Папинијеве [*Giovanni Papini*] метафоре ходника који води „у безброј одаја”) (Џемс 1940: 38–39). Међутим, радикални емпиризам Џемсовог учења у његовом познатом тексту „Да ли свест ‘постоји’“ би одбацио основно феноменолошко усмерење у виду анализе живота свести (Џемс 1940: 175–179).

Ипак, да ли би теоријска клима прагматизма одговарала Шицовим теоријским намерама? Наиме, иако се одређени аспекти разноврсног учења двојице поменутих аутора често помињу у текстовима првог тома Шицових сабраних дела, сам прагматизам се врло ретко помиње – а тада се о њему говори врло негативно. Управо у једној фусноти у тексту о вишеструким стварностима, изгледа да Шиц прагматизму негира сваку теоријску адекватност. Наглашавајући да се прагматизам не бави „конституисањем свесног живота“, што се може сматрати очекиваном критиком коју упућује један следбеник феноменологије, Шиц дискредитује прагматизам сматрајући га здраворазумским излагањем поступања субјекта у свакодневном животу, „а не и филозофијом „која истражује претпоставке такве ситуације“ (Шиц 2012: 270). Другим речима, уроњеност прагматизма у домен свакодневног живота аустријски филозоф тумачи као његову капитулацију пред теоријском рефлексијом о свакодневном животу. Међутим, изгледа да се Шицова сажета критика прагматистичког теоријског усмерења може вратити и њему самом. Уколико се од теоријског третмана одређеног аспекта свакодневног живота очекује рефлексивност која ће се тицати „конституисања свесног живота” и његових “претпоставки”, изгледа да је самом Шицу у анализи различитих феномена унутар природног става потребна рефлексија која ће трансцендирати оквире природног става. Такво трансцендирање омогућава управо феноменолошки став, који Шиц у свом учењу занемарује, мада користи све плодове Хусерловог теоретисања спроведеног након стављања у заграде веровања у објективно постојање света унутар искуства свакодневног живота.

Независно од наведеног проблема, Шицово удаљавање од прагматистичког наслеђа може се објаснити и из перспективе неспојивости његовог учења са

неким другим аспектима Џемсове и Дјуијеве теорије. Ово је посебно уочљиво у случају Шицовог односа према Дјуијевој филозофији. Аустријски филозоф у пар наврата у текстовима првог тома сабраних дела, директно или индиректно, сугерише да је његово феноменолошко усмерење неспојиво са одређеним облицима натуралистичког учења (Шиц 2012: 100–101, 182). Међутим, управо се Дјуијев прагматизам у *Логици, теорији истраживања* конституише на темељу натуралистичких претпоставки. У овој књизи Дјуи најпре говори о интеракцији човека као организма и његове околине, а на темељу ове биолошки условљене интеракције развија и тезу о континуитету између различитих облика искуственог живота човека – његових свакодневних животних активности, али и научне делатности (Дјуи 1962: 74–75, 79–81). Указивање на биолошку основу човековог искуства у Дјуијевој филозофији игра ону улогу коју у Шицовој теоријској концепцији имају основни ставови феноменологије – Дјуију није потребан говор о структури свесног живота субјекта, будући да су обрасци свести биолошки условљени. Са друге стране, феноменологу, па и Шицу који из ове перспективе критикује натуралистичко становиште, биолошки условљено понашање не пружа одговарајуће објашњење начина на који свест конституише свет око себе, већ трага за дубљим утемељењем оваквог поступања у трансценденталној апаратури субјекта искуства. Дјуи би овакво филозофско усмерење вероватно одбацио као интелектуалистичко теоријско решење које инсистира на свесном животу као духовној страни човекове личности, умањујући важност телесног живота и одвајајући на вештачки начин човека од осталих живих бића (Дјуи 1962: 76–77, 79–81).

Изгледа да је у оваквом етикетирању натурализма Шиц мотивисан сличним разлозима због којих би могао дискредитовати и Џемсову филозофију. Наиме, Шиц на више места у овој књизи критикује бихевиористичко теоријско усмерење (Шиц 2012: 101–102, 248–249, 265–266, 275). Ово је такође сасвим очекивано од феноменолошки усмереног мислиоца, будући да такво теоријско опредељење одбацује саму основу на којој је феноменологија подигнута – тумачење поступања човека као манифестације његовог свесног живота (Hauser 2020). Интересантно је да се оваква Шицова критика може проширити тако да се њоме објасни и начин на који је његова концепција теоријски удаљена и од Џемсовог учења, које се, према одређеним интерпретацијама поменутог текста о проблему постојања свести, сматра претечом бихевиоризма (Hauser 2020; Wozniak 1993: xxxi–xxxii). Као и претходно поменути Дјуијев натурализам, тако и бихевиоризам коме се Џемсово учење приближава, о понашању човека закључују на основу манифестација његовог понашања у човековој околини као пољу његовог делања. Међутим, Шиц као феноменолог не би сматрао да се оваквим закључивањем на основу манифестација понашања субјекта долази до одговарајућег темеља на основу кога теоретичар заиста објашњава то понашање. Он би заступао тезу да се објашњење постиже тек теоријском анализом структуре свесног живота, колико год да се поступања субјекта искуства могу објаснити посматрањем његовог понашања. Иако би оваквом критиком Шиц још једном могао потврдити своју приврженост феноменолошком наслеђу, он

сам у текстовима првог тома сабраних дела не успоставља методологију уз помоћ које би се теоретичар удаљио од „здраворазумског излагања поступања субјекта” и приближио перспективи са које је структура свесног живота сагледава. Управо овакву методологију обезбеђује Хусерлов прелаз са природног на феноменолошки став.

Потрага за решењем: Шицово учење и Лукманова подела на феноменологију и социологију

Можда је управо услед уочавања да се феноменологија и њен априористички тон не могу лако ускладити са емпиријским стремљењима друштвених наука Шиц избегао да успостави одговарајући однос између феноменологије као теоријске делатности и става научне контемплације о коме говори у тексту о вишеструким стварностима. Међутим, док овакву врсту отвореног одвајања ових теоријских делатности не налазимо код самог Шица, изгледа да су њу спровели управо они следбеници аустријског филозофа који су његово учење применили у контексту друштвене науке. Према Томасу Еберлију (*Thomas S. Eberle*), управо је Лукман (*Thomas Luckmann*) на Шицовом трагу отворено упоредио феноменолошку филозофију и социологију (Eberle 2012: 135, 138). Феноменологија у његовој концепцији јесте филозофско учење које може представљати одговарајућу основу за социологију (па се Шицова феноменологија природног става овде и назива “прото-социологијом”), али се према предмету теоријске обраде, као и према методама које примењује, јасно разликује од друштвених наука (Eberle 2012: 135, 138). Еберли наводи да Лукман феноменологији придаје еголошки приступ, методу која се заснива на увидима до којих свест долази рефлексijом о поступању субјекта искуства, а тематика којој се она окреће тиче се „феномена субјективне свести” (Eberle 2012: 138). Поред оваквог теоријског усмерења, феноменологији се овде придаје и циљ у виду истраживања „универзалних структура оријентације субјекта у свету живота” (Eberle 2012: 138).

Овакво одређење директно упућује на Шицову феноменологију, док се не може у потпуности применити на Хусерлову филозофију у *Картезијанским медитацијама*. Она се усмерава на истраживање трансценденталне апаратуре субјекта искуства независно од њене непосредне примене на свет живота, иако и сам родоначелник феноменологије истиче да се ставови до којих долази након извршене трансценденталне редукције могу применити и на искуства субјекта у природном стању. Са друге стране, иако је Хусерлово касније истацање важности окретања свету живота у филозофском и научном приступу стварности у *Кризи европских наука* мотивисано другачијим циљевима од истраживања структуре свести субјекта, његово се рано феноменолошко учење заиста може ускладити са његовим теоријским преокупацијама у књизи о стању науке у првој половини 20. века. Сам родоначелник феноменологије у једном делу касније написане књиге заговара овакво повезивање (Хусерл 1991: 120–

129. Luckmann 1978: 179–180). Међутим, имајући у виду разлике између теоријских усмерења Хусерлове феноменологије у *Картезијанским медитацијама* и теоријских тенденција *Кризе европских наука*, остаје отворено питање да ли је ова компатибилност у потпуности изводива. Хусерл у касније написаној књизи указује на основне мотиве свог феноменолошког учења тек након што о свету живота говори из перспективе критике становишта да се свет као предмет научног истраживања може просто изједначити са светом датим искуству свакодневног живота (Хусерл 1991: 27, 47–49). Другим речима, чини се да Хусерлов појам света живота у *Кризи европских наука* претпоставља много више нијанси значења него што то може пружити појам света који родоначелник феноменологије има у виду у теоријском контексту *Картезијанских медитација*. Ипак, изгледа да се у Шицовој феноменологији не може наћи дилема овакве врсте. Он у једнакој мери говори и о природном ставу и о свету живота, без обзира на то што први термин преваходно упућује на достигнућа Хусерлове анализе свести, док други упућује на афирмацију проучавања искуства света свакодневног живота независно од начина на који се свет разуме у природним наукама (Хусерл 1991: 110–114).

Иако Лукман поделу на феноменологију и социологију креира са Шицовог теоријског усмерења, ипак се можемо запитати да ли изложени опис феноменолошког учења одговара и теоријским намерама аустријског филозофа у текстовима првог тома његових сабраних дела. Најпре би се могао довести у питање став о томе да је Шицова феноменологија природног става заправо еголошка. Управо се у чињеници да се Шиц клони хусерловског трансценденталистичког приступа, према коме се до увида о начину на који се одвија свесни живот субјекта долази након стављања у заграде веровања у објективно постојање света, може тражити и основ за другачије методолошко усмерење овог аутора. Док је Хусерлова метода у *Картезијанским медитацијама* заиста еголошка, будући да се до филозофских закључака долази тек када се свест редукује на „его чистих *cogitationes*” (Husserl 1975: 46), Шиц преузима Хусерлове увиде и реконтекстуализује их. Он ставове родоначелника феноменологије примењује унутар концепције која се не ограничава на поступање свести мимо веровања у објективно постојање света, већ као предмет теоријске обраде непосредно узима начин на који свест поступа у природном ставу.

Без обзира на поменуте проблеме, Лукманова подела на филозофски, односно прото-социолошки приступ и социолошки, то јест, друштвено-научни приступ феноменима ипак се може применити у решавању проблема неодређеног статуса феноменолошког става у Шицовом учењу о вишеструким стварностима. Према Еберлију, Лукман недвосмислено наглашава да се прото-социолошка теорија не може сматрати „научном”, иако увиди социологије као науке морају бити ускладиви са феноменолошким ставовима до којих се долази теоријском рефлексijом, а не емпиријским истраживањем (Eberle 2012: 138; уп. и Berger, Luckmann 1992: 37–38). Претходно наведено Лукманово одређење феноменологије може се у извесном смислу проширити, тако да не обухвата само шицовско усмерење ка „универзалној структури оријентације субјекта у свету

живота”. Оно се може приближити ширим Хусерловим теоријским намерама, при чему би се феноменолошки став могао одвојити од става научне контекмпације о коме Шиц говори у тексту о вишеструким стварностима и разматрати се као „омеђена област значења” посебне врсте. Наиме, начин на који Лукман говори о односу између социологије као науке и Шицове феноменолошке филозофије на коју следбеник аустријског теоретичара циља говором о „оријентацији субјекта у свету живота”, може се применити и на проблематичан однос Шицовог учења и хусерловског филозофског наслеђа. Као што „социолошки концепти и теорије морају реферисати на основне структуре” свести до којих долази феноменологија (Eberle 2012: 138), тако и Шицово учење, отворено ка различитим утицајима, па и емпиријским научним увидима, мора остати “верно” структурама свести до којих Хусерлова филозофија долази еголошким приступом. Овакво решење у извесном смислу подсећа на један већ поменути теоријски захтев – Хусерлово истицање компатибилности учења из *Криве европских наука*, које се усмерава ка „свету живота”, и његове ране феноменологије. У случају Шицовог учења, које и само гравитира управо ка терминологији коју налазимо у учењу касног Хусерла, може се успоставити слична тврдња о повезаности са изворним обликом феноменологије. На овај начин, Лукманово одређење улоге феноменологије и социологије, које садржи већ илустроване проблеме када је реч о прешироком разумевању феноменологије, могло би се проширити тако што би предложена подела сада постала тројака. Хусерлова рана феноменологија тако би се нашла у основи, а њена би метода заиста била еголошка и рефлексивна (уп. Eberle 2012: 137–138). Шицова изведена „конститутивна феноменологија природног става” (Шиц 2012: 183, 189, 200–201) нашла би се између хусерловског трансцендентално-феноменолошког приступа и социологије. Њена метода се не би могла сматрати ни еголошком, ни стриктно научном, већ у извесном смислу еклектичном – допуњеном теоријским увидима прагматизма, психологије, социологије и економије, али и стремљењима касније Хусерлове феноменологије (уп. Натансон 2012а, 42). На крају овог низа би се нашла Лукманова феноменолошки инспирисана социологија, која се пре свега ослања на изведене Шицове увиде, али се, индиректно, по Лукмановој сопственој сугестији, може повезати и са базом у виду Хусерлове филозофије (Berger, Luckmann 1992: 38). Занимљиво је да се оваквим теоријским решењем приближавамо и ставу до кога Нејтсен долази када трага за одговарајућим позиционирањем Шицове теоријске концепције када је реч о филозофским и социолошким тенденцијама у његовом учењу. Говорећи о различитим „начинима на које је могуће успоставити алијансу између филозофије и друштвених наука”, Нејтсен закључује говор о феноменолошким основама Шицове социологије речима да су у оваквој концепцији „у својој теоријској основи, социологија и филозофија једно” (Natanson 1970: 120).

Закључак – Шицова теорија допуњена „ставом феноменолошке филозофије” и „ставом филозофске теорије”?

Након разматрања улоге феноменолошког става у првом тому Шицових сабраних дела, може се закључити да је овај теоретичар заиста у извесној мери умањео значај који је Хусерл придао „стављању у заграде” и мишљењу да се њиме отвара и поље „трансценденталног искуства” којим се постављају темељи за феноменолошко филозофирање. Међутим, циљ сагледавања различитих Шицових текстова обједињених у овој књизи и начина на који се аустријски теоретичар опходи према овој тези Хусерлове филозофије не лежи у показивању да Шица не треба сматрати феноменолошки опредељеним мислиоцем или дискредитовању самог Шицовог учења као неконзистентног. Својеврсно етикетирање учења аустријског теоретичара као “феноменолошког” или “нефеноменолошког”, као и својатање његовог учења као “филозофског” или “социолошког” било би у супротности са Шицовим интердисциплинарним теоријским стремљењима. Разједињавање онога што је аустријски теоретичар обухватио у сопственој теорији неповољно би утицало и на учења његових следбеника, судећи по начину на који се Лукман односи према заговорницима „независне“ трансценденталне феноменологије, који би могли ниподаштавати теоријске ингеренције друштвених наука (Luckmann 1978: 168).

Насупрот томе, разматрањем Шицових теоријских решења које налазимо у књизи о проблему друштвене стварности и њихове повезаности са тезама Хусерлове феноменологије у овом раду смо најпре тежили одговарајућем позиционирању учења аустријског теоретичара унутар теоријског наслеђа феноменологије и њој сродних теоријских опредељења. Овакво позиционирање би могло допринети разумевању самих Шицових теза чак и у случајевима у којима се говори о оним аспектима његовог учења који су сасвим далеко од хусерловске концепције. Позиционирању Шицовог учења у историји феноменолошке филозофије бар у извесној мери доприноси разматрање начина на који се Шицово колебање у погледу феноменолошког наслеђа, испољено у преписци са Гурвичом, може пронаћи и у његовим кључним списима, попут текста о вишеструким стварностима. Са друге стране, указивањем на извесне разлике између Шицовог учења и прагматистичке оријентације, сугерисали смо да аустријски филозоф ипак остаје у домену утицаја који је на њега извршила Хусерлова феноменологија, независно од разлика које смо у раду истакли.

Међутим, изостанак тематизовања феноменолошког става у његовој теорији о вишеструким стварностима и „напетостима свести” уз помоћ којих се ове стварности доживљавају не сведочи само о месту које би аустријски филозоф заузео у неизбежно динамичном историјском развоју филозофије и социологије. Насупрот томе, оно указује и на извесна неразјашњена места у његовом учењу, чије би проблематизовање могло отворити пут ка занимљивим тумачењима самог Шицовог учења и додатном разрађивању ове концепције (налик оном које налазимо у теорији Бергера и Лукмана). Анализирајући и Нејтенсо-

нову критику Шицове концепције, размотрили смо и извесне предности које би трансцендентални став могао имати у учењу аустријског филозофа, независно од чињенице да о њој не налазимо пуно речи у првом тому његових сабраних дела. Штавише, проналажење места за феноменолошки став у учењу Хусерловог следбеника помогло би у разрешавању извесних дилема када је реч о начину на који су у Шицовом учењу обједињене тенденције трансценденталне филозофије са теоријским тереном друштвених наука. Уколико се у тумачењу Шицове концепције дође до тога да се његовом теоријом о вишеструким стварностима може објаснити и његово сопствено феноменолошко филозофирање, тиме би се свакако афирмисао његов сопствени филозофски дискурс и његова тежња ка “верности” хусерловском наслеђу. Међутим, још је интересантније да би се на овај начин истовремено афирмисала и целовитост саме Шицове тезе о вишеструким стварностима и њима одговарајућим ставовима. Предложеном допуном, Шицово учење у тексту о вишеструким стварностима сачинило би пун круг од природног става и света свакодневног живота, до трансценденталног става као примарне алтернативе природном ставу у Хусерловом учењу.

Следствено томе, уколико би се у Шицовом учењу о вишеструким стварностима, уместо занемаривања трансценденталног става, пронашло место њему сличном ставу свести, проблем Шицовог амбивалентног односа према Хусерловој феноменологији би се могао додатно објаснити, а у извесном смислу и превазићи. Посебну мотивацију за такав подухват у раду смо добили захваљујући томе што аустријски филозоф и сам често спроводи теоретисање које је на трагу феноменолошке филозофије (а посебно у његовим анализама одређених аспеката Хусерловог учења, попут његовог решења проблема интерсубјективности). Зато би се, у контексту Шицовог говора о вишеструким стварностима, могло говорити о имплицитно присутном „ставу феноменолошке филозофије”, који, захваљујући хусерловској филозофији, већ има свој епохе. Самом Шицу не би била страна ни „напетост свести” која би овом ставу одговарала, нити њој одговарајући „когнитивни стил” (Шиц 2012: 290). Уосталом, сам Шиц је у тексту о вишеструким стварностима сугерисао да се његово учење о вишеструким стварностима може допунити на овај начин у тврдњама да је свет свакодневног живота „један од многих” омеђених области значења, као и у речима да постоје „безбројне области” наше маште (Шиц 2012: 290-291, 292). Други Шицови текстови у осталим томовима његових сабраних дела могли би у неком наредном раду пружити одговарајућу почетну тачку за трагање за таквим могућностима.

Излазећи из оквира говора о феноменолошком ставу и њему одговарајућег света, који већ и сам поседује многе од карактеристика Шицових алтернативних стварности, поменути предлог би се додатно могао проширити у неком наредном проучавању Шицове теоријске концепције. Имајући у виду да и сам Шиц спроводи сопствени теоријски дискурс у тексту о вишеструким стварностима, не утемељујући притом сам тај дискурс на некој посебној “стварности” и њој одговарајућој „напетости свести”, у неком будућем раду би се могло трагати и за општијим карактеристикама одређеног „става филозофске

теорије” у Шицовом учењу. Тако би се начин на који Шиц обрађује филозофску проблематику у свом интердисциплинарном учењу могао размотрити и као посебан методолошки приступ, који се тек делимично ослања на традицију Хусерлове феноменологије.

Литература

- Barber, Michael (2020) “Alfred Schutz”, у: *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Summer 2020 Edition), Zalta, Edward N. (уп.), <https://plato.stanford.edu/archives/sum2020/entries/schutz>. Приступ: октобар 2020.
- Berger, Peter L., Luckmann, Thomas (1992) *Socijalna konstrukcija zbilje: rasprava o sociologiji znanja*, Naprijed, Zagreb.
- Cotkin, George (1985) “William James and the Cash-Value Metaphor” у: *Etc: A Review of General Semantics* Vol. 42.
- Данси, Џонатан (2006) *Увод у савремену епистемологију*, Београд: Плато.
- Dewey, John (1958) *Art as Experience*, New York: Capricorn Books.
- Дјуи, Џон (1962) *Логика, теорија истраживања*, Београд: Полит.
- Eberle, Thomas S. (2012) „Phenomenology and Sociology: Divergent Interpretations of a Complex Relationship“, у: *Interaction and Everyday Life: Phenomenological and Ethnomethodological Essays in Honor of George Psathas*, Nasu, Hisashi Waksler, Frances Chaput (уп.), Lanham, Boulder, New York, Toronto, Plymouth: Lexington Books.
- Embree, Lester (2020), „Alfred Schutz“, у: *The Internet Encyclopedia of Philosophy*, <https://iep.utm.edu/schutz/>. Приступ: октобар2020.
- Gros, Alexis Emanuel (2017) “Alfred Schutz on Phenomenological Psychology and Transcendental Phenomenology” у: *Journal of Phenomenological Psychology* 48 (2017), стр. 214-239.
- Hauser, Larry (2020) “Behaviorism”, у: *The Internet Encyclopedia of Philosophy*, <https://iep.utm.edu/behavior/>. Приступ: октобар 2020.
- Husserl, Edmund (1991) *Kriza evropskih nauka i transcendentalna fenomenologija*, Gornji Milanovac: Dečje novine.
- Husserl, Edmund (1983) *Ideas Pertaining to a Pure Phenomenology and to a Phenomenological Philosophy: First Book: General Introduction to a Pure Phenomenology*, The Hague/Boston/Lancaster: Martinus Nijhoff Publishers.
- Husserl, Edmund (1975) *Kartezijanske meditacije*, I, Zagreb: Centar za kulturnu djelatnost SSO.
- Kim, Hongwoo (2005) „In Search of a Political Sphere in Alfred Schutz“, у: *Explorations of the Life-World: Continuing Dialogues with Alfred Schutz*, Endress, Martin, Psathas, George, Nasu, Hisashi (уп.), Dordrecht: Springer, стр. 203-234.
- Luckmann, Thomas (1978) “Philosophy, Science, and Everyday Life”, у: *Phenomenology and Sociology: Selected Readings*, Luckmann, Thomas (уп.), New York: Penguin Books, стр. 143-185.

- Натансон, Морис (2012а) „Увод“, у: Шиц, Алфред, *Проблем друштвене стварности*, Нови Сад: Mediterran Publishing.
- Натансон, Морис (2012б) „Напомена уредника“, у: Шиц, Алфред, *Проблем друштвене стварности*, Нови Сад: Mediterran Publishing.
- Natanson, Maurice (1970) „Alfred Schutz on Social Reality and Social Science“, у: *Phenomenology and Social Reality: Essays in Memory of Alfred Schutz*, The Hague: Martinus Nijhoff, стр. 101–121.
- Nasu, Hisashi (1999) „Alfred Schutz’s Conception of Multiple Realities Sociologically Interpreted“, у: *Schutzian Social Science*, Embree, Lester (ур.), Springer, Dordrecht, стр. 69-85.
- Schutz, Alfred (1971) *Collected Papers 1: The Problem of Social Reality*, Natanson, Maurice (ур.), The Hague: Martinus Nijhoff.
- Vaitkus, Steven (2005) “The ‘Naturalness’ of Alfred Schutz’s Natural Attitude of the Life-World”, у: *Explorations of the Life-World: Continuing Dialogues with Alfred Schutz*, Endress, Martin, Psathas, George, Nasu, Hisashi (ур.), Dordrecht: Springer, стр. 97-121.
- Џемс, Вилјем (1940) *Прагматизам*, Београд: Космос.
- Шиц, Алфред (2012) *Проблем друштвене стварности*, Нови Сад: Mediterran Publishing.
- Wozniak, Robert H. (1993) “Introduction” у: *Theoretical Roots of Early Behaviourism: Functionalism, the Critique of Introspection, and the Nature and Evolution of Consciousness*, Wozniak, Robert H. (ур.), London: Routledge/Thoemmes Press.

Dušan Milenković

THE ROLE OF PHENOMENOLOGICAL ATTITUDE IN ALFRED SCHUTZ’S *COLLECTED PAPERS I*: *THE PROBLEM OF SOCIAL REALITY*

Abstract: In this paper, the thought of the Austrian-born theorist Alfred Schutz, presented in the articles published in the first volume of his collected papers, is examined from the perspective of the role that Edmund Husserl’s phenomenological attitude plays in it. Advocating the importance of analyzing the structure of the world of everyday life in his phenomenology of the natural attitude, Schutz uses various aspects of Husserl’s phenomenology, without paying special attention to the phenomenological attitude itself. Therefore, the paper discusses the extent to which Schutz’s understanding of the natural attitude and its world depends on this concept of Husserl’s philosophy, with special reference to Schutz’s theory in his article “On Multiple Realities”. After showing that Husserl’s phenomenological attitude cannot be compared to the “attitude of scientific theory” discussed in the article on multiple realities, the paper additionally analyzes the absence of the phenomenological attitude in Schutz’s thought while turning to Maurice Natanson’s critique of Schutz’s theory. Furthermore, the paper

discusses the extent to which the Austrian theorist is inspired by pragmatic philosophy in his distancing from the transcendental phenomenology. Finally, a certain solution to the problem of the appropriate status of phenomenological philosophy in Schitz's theory is found in Thomas Eberle's views on Thomas Luckmann's distinction between phenomenology and sociology. The paper concludes by considering the possibility of the "attitude of phenomenological philosophy" in Schitz's system of multiple realities.

Keywords: Alfred Schitz, phenomenology, natural attitude, phenomenological attitude, Edmund Husserl, *Collected Papers I: The Problem of Social Reality*

Жарко Ђорић¹
Висока школа струковних студија за криминалистику
и безбедност, Ниш

Прегледни научни рад
UDK 332.1:316.42
Примљено: 24.1.2021.

Ревидирана верзија: 09.5.2021.
Одобрено за штампу: 10.5.2021.

DOI: <https://doi.org/10.46630/gsoc.27.2021.04>

ДРУШТВЕНИ КАПИТАЛ У ФУНКЦИЈИ УНАПРЕЂЕЊА РЕГИОНАЛНОГ РАЗВОЈА

Анстракт: Стратегије регионалног развоја треба да се заснивају на процени регионалних ресурса и кључних компетенција, као и на динамичким и адаптивним способностима како би се постигла регионална конкурентна предност. Према томе, нови регионализам је у основи процес који мора имати своје упориште на нижим нивоима (*bottom up*), јер су неопходни предуслови његове успешне имплементације лидерство и визионарство локалних актера и администрације, грађанска партиципација и пораст друштвеног капитала, те административна децентрализација и деволуција моћи. У том смислу, рад се бави важним питањима нематеријалних детерминанти регионалног економског развоја. Научно истраживачки метод који ће се доминантно користити у процесу израде рада јесте студија случаја како би се темељно реконструисала присутност и улога друштвеног капитала (пре свега његова структурна димензија – друштвене мреже) у регионалном развоју светски познатих и успешних региона као што су Силицијумска долина (Silicon Valley), Баден-Виртемберг (Baden-Wurttemberg) и Емилија-Ромања (Emilia-Romagna). Општи закључак рада је да је регионални раст у значајној мери функција залиха друштвеног капитала појединих региона. Друштвени капитал је позитивно повезан са регионалним развојем и економским просперитетом тако што смањује трансакционе трошкове, доприноси артикулисању колективне акције, подстиче иновације и дисеминацију технологије, обесхрабрује опортунизам и повећава монетарне и немонетарне трошкове преваре.

Кључне речи: друштвени капитал, регионални развој, умрежавање, кластери, индустријски дистрикт

Увод

У новије време је дошло до смене парадигме која се односи на политику регионалног развоја. Наиме, старо размишљање се заснивало на државним и интервенционистичким мерама које треба да предузме централна држава, док се ново размишљање о политици регионалног развоја више фокусира на регионални ендегени раст, као што су истраживање и развој (R & D) и иновације и предузетништво.

¹ zdjoric82@gmail.com

Постоји консензус у регионалној економији да ендогена теорија раста представља њен најважнији концептуални оквир. Ендогена теорија раста одбацује неокласично виђење три основна фактора привредног раста региона. По том мишљењу, поред фактора физичког капитала, рада и технологије, од есенцијалне важности за дугорочно одрживи регионални раст су производни, хумани, друштвени, креативни и еколошки капитал (види: Despotović, Cvetanović, 2017).

С друге стране, ендогене теорије регионалног развоја разматрају друштвени капитал као „нематеријалну имовину“ и значајан фактор локалног економског и друштвеног развоја. Неки економисти и политиколози су друштвени капитал назвали „недостајућом кариком“ и „меким“ фактором у економском расту и регионалном развоју (Iyer et al., 2005), услед чега је регионални економски развој конципиран као нелинеарни, интерактивни и друштвено укореењен процес. Овај рад се слаже са тврдњом да функционалне друштвене мреже унутар региона могу играти корисну улогу у постизању одрживог развоја јер олакшавају брзо ширење нових информација, експертиза и ресурса широм региона. Друштвени капитал је један од фактора регионалног развоја, који повећава економску ефикасност кроз подршку кооперацији и снижавањем трансакционих трошкова. Регионалне мреже играју важну улогу у процесима регионалног развоја кроз јачање предузетништва, иновативних капацитета, конкурентности и друштвене кохезије. Региони морају да изграде свој просперитет у новом, мрежном окружењу, који Castells (1996) назива „умрежено друштво“.

Рад је подељен у три дела. Први део указује на релевантност друштвеног капитала/мрежа у контексту регионалног развоја. Други део чланка нуди преглед претходних сазнања и теоријских и емпиријских доприноса на којима се истраживачки проблем гради. У трећем делу смо се концентрисали на природу и улогу друштвеног капитала и друштвених мрежа у светски познатим и успешним регијама какве су Силицијумска долина, Баден-Виртемберг и Емилија-Ромања.

Просторна перспектива друштвеног капитала/мрежа и њихов садржај

И поред великог интересовања за сам концепт, и даље не постоји јединствена и општеприхваћена дефиниција друштвеног капитала. Друштвени капитал је релативно нов концепт у друштвеним наукама којим се изражава способност припадника једне заједнице или групе да колективно делују ради остварења заједничких циљева. Укратко, „друштвени капитал“ је концепт који се односи на начине на који људи стварају друштвене мреже и друштвене односе, као и поверење и норме ангажовања који олакшавају ове интеракције. Према Патнаму (Putnam, 1993) друштвени капитал се односи на друштвене особине као што су поверење, норме и односне везе, које могу повећати ефикасност друштва и промовисати координирано деловање. Када се има на уму концеп-

туализација друштвеног капитала унутар социолошке науке, онда је акценат на организацијама на локалном нивоу (групе грађана, локална удружења и неформалне мреже) које поспешују ширење поверења и реципроцитета, чиме се охрабрују активности од заједничког интереса. Друштвени капитал је често подељен у два облика или типа: структурални и когнитивни друштвени капитал. Когнитивни друштвени капитал обухвата норму и поверење, док структурални друштвени капитал укључује друштвене мреже: и формалне и неформалне.

У контексту просторне хијерархије, друштвени капитал се обично користи као интерни – екстерни или учвршћујући (*bonding*) – премошћујући (*bridging*) друштвени капитал. Учвршћујући друштвени капитал се односи на локалне мреже које путем промовисања сопствених вредности и норми јачају заједнички идентитет. Учвршћујући друштвени капитал и неформални друштвени капитал се односе на облике друштвеног капитала сачињеног од неформалних друштвених мрежа, односа лицем у лице између ограниченог броја људи који се познају или су повезани сродством, пријатељством и блискошћу. Премошћујући друштвени капитал се састоји од (хоризонталних) веза са актерима из другог подручја. Формални друштвени капитал упућује на формалне организације и везе, законски регулисане и регистроване као правна лица.

Друштвени капитал као „нематеријална имовина“ у регионалном економском расту подстиче локалне актере да удружују своје вештине (енг. „*know-how*“), те идентификују најбољи заједнички ток деловања, наглашавајући уобичајено дугорочне, а не појединачне краткорочне интересе и усвајајући мање парохилалну перспективу економског развоја (Wolleb, 2008). Социоекономски исход (фрагментирана (конфликтна) насупрот кохезивним (продуктивним) друштвима) зависи од тога да ли су односи између друштвеног и економског капитала конкурентни или међусобно ојачавајући. Преглед ових претпоставки је приказан у табели 1. Када висок економски и висок друштвени капитал коегзистирају, заједно делују на међусобно ојачавајући начин, што се може применити и на нивоу региона.

Табела 1. Претпоставке о односу између друштвеног и економског капитала

	Висок економски капитал	Низак економски капитал
Висок друштвени капитал	Међусобно се подупиру	Допуњавање или антагонизам
Низак друштвени капитал	Допуњавање или антагонизам	Антагонистички и фрагментирани

Извор: базирано на: Lin, N. (2001)

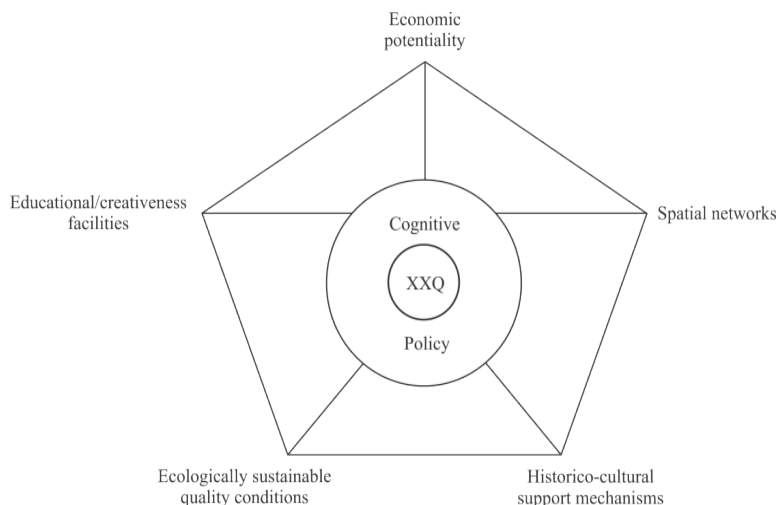
Као кључни покретачи у регионалном развоју су идентификовани: повезивање, кластерисање, комуникација, (друштвена) сарадња, заједница, (тржиште) сарадња и промене; који се помињу у студији као Це-фактори или, комбиновани, као оквир 7C – *Connectivity, Clustering, Communication, (social)*

Collaboration, Community, (marketplace) Cooperation, Change. Овај чланак се фокусира на три савремене детерминанте развоја на регионалном нивоу: предузетништво; иновације и мреже.

Мрежна компонента стандардног „микса друштвеног капитала“ пружа најснажније оправдање за тврдњу да је друштвени капитал у правом смислу те речи капитал. У том смислу, тврди се да регион мора постићи одређени ниво кохезије у мрежној структури између актера из различитих друштвених сектора и владиних нивоа за јачање одрживог регионалног развоја. Међутим, како би одржали позитиван регионални развој на дужи рок, мрежне структуре такође треба да гарантују фрагментацију и флексибилност укључивањем актера са различитим и прилично хетерогеним погледима и интересима. Друштвене мреже, онда, имају неспоран значај за постизање личног и колективног благостања.

Главна идеја која стоји иза концепта познатог као „изврсни регион“ (енг. *resourceful region*) јесте чињеница да је генијалност и когнитивни одговор на изазове средство региона које одлучује о успеху или неуспеху развојне политике у региону (види: Nijkamp, 2016). Сходно томе, „изврсни регион“ је област која се проактивно покреће путем паметне комбинације економског потенцијала (нпр. обезбеђење капитала), просторних мрежа у погледу приступачности и повезаности (нпр. локацијских услова, приступа сајбер простора), историјско-културних механизма подршке (нпр. предузетнички дух), еколошки одрживих услова квалитета, образовних и креативних објеката (нпр. институције високог образовања). Уравнотежену комбинацију ових услова за успешан регионални развој могуће је презентовати у тзв. „пентагон“ моделу, скицираном на слици 1.

Слика 1. Пентагон призма за услове регионалног развоја у изврсном региону

Извор: Nijkamp, 2016: 206

У регионалној мрежи коју чине међусобно повезани актери (јавни, приватни, академски), одређене организације или појединци ће играти кључне улоге које оптимизирају функционисање мреже у целини (види табелу 2). Ефикасност локалних мрежа се објашњава као комбинације конкуренције (стимулативне динамике и иновација), специјализације (друштвене поделе рада) и сарадње (минимизирање несигурности и опортунизма, подстицање размене знања и информација и снижавање трансакционих трошкова) између локалних актера (Bertini, 1994, према Boschma, 1998: 13). Другим речима, сугерише се да ће региони са великим бројем мањих, али интензивно интерактивних фирми вероватније уживати економски просперитет и предузетничку виталност у поређењу са подручјима у којима доминирају велике фирме.

Табела 2. Резиме кључних мрежних улога у унапређењу регионалног одрживог развоја

Улога	Акција	Ефекат
Главни покретач (енг. Prime mover)	Водич акција, израдити стратегију и тактику, доделити ресурсе за мрежне акције	Инстилирати визију и осећај сврхе међу мрежним актерима; спречити инерцију
Вратар (енг. Gatekeeper)	Контролишите приступ мрежи	Одржите кохезију, разјасните границе
Монитор (енг. Monitor)	Мерите, мапирајте и процените перформансе мреже	Побољшајте перформансе мреже и одговорност
Портпарол (енг. Spokesperson)	Понашајте се као глас за целу мрежу	Комуницирајте са спољним мрежама
Мост (енг. Bridge)	Повезати различите актере, под-мреже и мреже, изградити партнерства, обезбедити контакте, одржавати састанке, посредовати у конфликту (медијација)	Одржавање кохезије и стабилности, побољшати мрежне перформансе, обезбедити срдачне и предусретљиве интер-мрежне односе

Извор: Devine-Wright et al., 2001: 163

Друштвени капитал, мрежни механизми и регионални развој – преглед литературе

Глобализација и хиперконкуренција су утицале на креаторе политика да све већу пажњу посвећују регионима као одређеним местима иновација и конкурентности. У „економији учења“ конкурентна предност компанија и региона се заснива на иновацијама, а иновациони процеси се препознају као друштвено и територијално уграђени интерактивни процеси учења. Према Лундвалу (Lundvall, 2007) иновације могу обухватити два специфична облика учења. То су НТИ (енг. STI): (*Science*) – наука, (*Technology*) – технологија и (*Innovation*) – иновације и ДКИ (енг. DUI): (*Doing*) – радити, (*Using*) – користити и (*Interacting*) – интеракција. У оба случаја, кључни су успостављање

друштвеног капитала у односима и изградња способности умрежавања како би се олакшало интерактивно учење међу различитим актерима.

На основу природе актера регионалног иновационог система, напори за умрежавање се могу материјализовати у иницијативама кластера, *triple – helix* партнерствима, центрима експертизе, научним градовима, иновативним лабораторијама, иновативним мрежама/савезима итд. Табела 3 представља упоређивање релевантних модела развоја у односу на ове компоненте, где се јасно може приметити како су у свима њима иновације кључна компонента регионалног успеха. Мреже могу директно утицати на предузетничке перформансе тако што пружају предузетницима информације о свету, посебно о технологијама и тржиштима. Слабе економске институције (нпр. институције одговорне за доступност капитала и ликвидност тржишта) директно и индиректно утичу на мрежу предузетника. На пример, недостатак кредита и инвестиционих фондова за *start-up* предузећа подстичу предузетнике у потрази за финансијским ресурсима из различитих извора као што су пословни анђели, суседска кредитна удружења и друге неформалне финансијске мреже. Штавише, нескладност на тржишту новца и нефлексибилност девизних курсева чине климу мање подстицајном за нове пословне подухвате. Стога, предузетници се почињу ослањати на сопствене снаге и „активирају“ контакте унутар мрежа како би превазишли ове потешкоће које произлазе из слабих економских институција (види: Vatjargal et al., 2013).

Табела 3. Улога иновација и умрежавања у еволуцији модела регионалног развоја

	Модели			
	Индустријски округ	Иновативни миље	Регионални иновациони системи	Региони учења (Синтеза)
Иновациона динамика	Капацитет актера за имплементацију иновација у систему заједничких вредности	Капацитет фирми да иновирају кроз односе са другим агентима миљеа	Иновације као интерактивни, кумулативни процес истраживања и развоја - R&D (зависно од пута)	Што се тиче РИС-а већ наглашавају коеволуцију технологије и институција
Регионални развој	Територијални приступ заснован на просторној солидарности и флексибилности округа, ова флексибилност је елемент иновације	Територијално виђење засновано на капацитету агента за иновирања у кооперативној атмосфери	Поглед на регион као систем учења путем интеракције и регулације управљања	Технолошка динамика и друштвено-економска и институционална динамика

Односи регионалне мреже	<p>Мрежа је режим друштвене регулације. Омогућује коегзистенцију и сарадње и конкуренције</p> <p>Односи са подизвођачима и друге локализоване трансакционе везе</p>	<p>Односи у размени знања, колективно учење. Улога просторне подршке: стратешки односи између фирми, њених партнера, добављача и клијената</p>	<p>Мрежа је организациони начин интерактивног учења. Сарадња са различитим типовима истраживачко-развојних институција и са купцима и добављачима</p>	<p>Снажан фокус на интеракцији између економског и социокултурног живота. Мреже агената (уграђености)</p>
-------------------------	---	--	---	---

Извор: Armatli-Koroglu, 2004: 16

У свом раду Роскруц и др. (Roskrug et al., 2010), први пут, процењују однос између индивидуалног друштвеног капитала и регионалних улагања у друштвену инфраструктуру на Новом Зеланду. Резултати сугеришу да постоји значајан позитиван однос између друштвеног капитала и локалних јавних расхода за инфраструктуру, као и то да се интелектуални капитал и географски и демографски фактори могу довести у тесну везу са формирањем и акумулацијом друштвеног капитала. У раду је откривено да издаци за социјалну инфраструктуру повећавају опсег друштвених активности међу онима који партиципирају, док је сама одлука о партиципацији у негативној корелацији са издацима за социјалну инфраструктуру. Овакав налаз се правда два чиниоцима: (1) локалне самоуправе у подручјима са ниским нивоом партиципације заједнице могу покушати да повећају учешће подизањем нивоа социјалне инфраструктуре генеришући негативну везу између партиципације и издатака за инфраструктуру и (2) будући да је друштвени капитал делимично јавно добро постоји потенцијал „слободног јахања“ (енг. *free riding*) или „друштвене дангубе“ (енг. *social loafing*). Према овом сценарију, повећање издатака за социјалну инфраструктуру повећава опсег и интензитет партиципације оних који већ учествују, сугеришући да повећани издаци за социјалну инфраструктуру повећавају користи од партиципације као што је акумулација друштвеног капитала.

Карлсон и Раучи (Karlsson и Rouchy, 2015) баве се испитивањем како друштвени капитал подстиче или омета регионални економски развој, а кључна поука јесте да је темељна претпоставка истог јачање и афирмација предузетничких знања и вештина код припадника грађанског друштва. Наиме, реч је о томе да друштвени капитал појачава или кочи регионални економски развој захваљујући системима управљања, што се у раду доказује на основу упоредне институционалне перспективе између Француске и Шведске. У раду се прави паралела система локалне управе Француске и Шведске и њихових веза са грађанским друштвом са два веберијанским етикама политичког деловања.

Наиме, Вебер је својевремено правио разлику између „етике уверења“ (ка ултимативним циљевима) и „етике одговорности“. У том контексту, аутори подвлаче да француска влада својим грађанима намеће етику уверења, што не значи да се људи понашају неодговорно. То даље значи да владине интересне групе креирају идеолошки облак који одвраћа грађанско друштво од третирања овог проблема у економском смислу, где се ствара политичка збрка уместо да се друштво усмерава ка напреднијим инструментима за подстицање економског раста. Низак ниво поверења и ниска укљученост интересних група сведочи о раду на подвргавању грађанских интересних група идеолошким захтевима управљања. Будући да француске институције раде са приматом политике као систем вредности интересне групе које циљају на своје независне циљеве могу се сматрати дисидентима идеолошких принципа које прокламују владине агенције. На основу претходног, у француском контексту питање интересних група и јачања продуктивног друштвеног капитала јесте заправо питање минимизирања потенцијала политичке принуде и максимизирања заштићене сфере личног (индивидуалног) суверенитета. С друге стране, Шведска се супротставља политичкој максими убеђења кроз тзв. етику одговорности која се афирмише кроз институције. У овом контексту, јасна дистрибуција атрибуције између централне владе и поднационалних агенција, и интеракција са грађанским друштвом руковођене су принципом предвидивих резултата активности које се процењују углавном кроз економску призму и друге системе ревизије. Имајући претходно у виду, општи налаз јесте да је шведско политичко руководство и пословно предузетништво везано и за неметрополитенске општине, што би могло указивати на то да институционалне групе које поседују друштвени капитал могу бити блиске једне другима и могу најбоље сарађивати.

Ботзен (Botzen, 2016), у својој студији на примеру Немачке, испитује да ли се број удружења (као мера вибрантности) грађанског друштва може довести у везу са већим растом БДП-а. Резултати спроведене анализе показали су следеће: 1. Географски опсег друштвеног капитала је локално концентрисан, док подручје економског благостања обухвата шире подручје и 2. Друштвени капитал позитивно корелира са економским благостањем у многим немачким регионима. Дакле, економско благостање има ширу сферу преливања, док је обухват друштвеног капитала прилично регионални. Сходно томе, друштвени капитал је локално повезан са економском добробити, али нема утицаја на суседне регионе, што у коначном значи да друштвени капитал делује прилично регионално.

Бегелсдајк и ван Схаик (Beugelsdijk и van Schaik, 2003) проучавали су 54 европска региона у периоду 1950–1998. са циљем да установе да ли друштвени капитал у форми генерализованог поверења и удруживања може представљати погодну варијаблу за тумачење регионалних разлика у економском расту. Главни налази ове студије су потврдили почетну хипотезу по којој друштвени капитал у смислу (активног) чланства у групи позитивно корелира са регионалним економским растом у Европи. Анализа је такође потврдила да није само пуко постојање мрежних односа то које стимулише регионални економски раст, већ

је, исто тако, битан и ниво стварног учешћа у тим односима. Броњиш и Хајман (Bronisz и Heijman, 2009) у свом раду се баве односом између друштвеног капитала и регионалног развоја и конкурентности у случају 16 пољских региона који одговарају нивоу НСТЈ 2 према стандарду Европске уније. Такође, поменути аутори се баве и разматрањем корелације између индекса друштвеног капитала и индекса конкурентности и БДП-а по глави становника и налазе да постојање друштвеног капитала може бити од користи за објашњење економског напретка појединих региона, имајући у виду да је употреба ендогених ресурса региона кључни фактор развоја и напретка у социоекономској сфери. Могуће је да у неким случајевима друштвени капитал буде недовољан основ за успостављање ендогеног одрживог развоја и економског просперитета, али барем јача и надопуњује економски капитал и тиме индиректно придоноси развојној динамици одређеног региона.

Андријани и Кариампас (Andriani и Karyampas, 2010) у свом раду се баве истраживањем да ли друштвени капитал може одредити ниво животног стандарда италијанских домаћинстава на регионалном нивоу (узети су у обзир 2002 и 2003. година) и дошли су до закључка по коме између друштвеног капитала (диверсификован систем мреже и виши осећај реципроцитета) и мера социјалне искључености постоји значајна и негативна корелација, па је самим тим друштвени капитал позитивно повезан са вишим нивоом животног стандарда. Емпиријски докази представљени у раду показују да друштвени капитал негативно утиче и на сиромаштво и на социјалну искљученост. Региони са вишим нивоом друштвеног капитала обележени су са нижим нивоом социјално-економског „деградације“ и вишим осећајем узајамности смањујући учесталост сиромаштва на различитим нивоима, ка и интензитет сиромаштва.

Лајон (Lyon, 2005) се бави испитивањем да ли присуство друштвеног капитала утиче на економску продуктивност, користећи податке за 20 италијанских региона за период 1970–1995. Притом, посебно се истиче да друштвени капитал утиче на економску продуктивност региона путем: 1) повећања статичких производних могућности; 2) повећања капиталних инвестиција (са изузетком мрежа удруживања у којима густе мреже смањују инвестиције и на Северу и на Југу) и 3) повећања динамичког раста укупне факторске продуктивности (TFP). Андријани (Andriani, 2012) у свом истраживању користи регионалну густину индустријских дистриката (округа) (као „проводника“ друштвеног капитала) за мерење друштвеног капитала и анализира њихов утицај на регионалну незапосленост у Италији. Користећи регионалне податке италијанског Државног завода за статистику (ISTAT), поменути аутор је развио обједињену упоредну анализу базирану на 2001. и 2005. години и открио да се незапосленост међу младима и општа незапосленост смањују са јачањем друштвеног капитала само унутар групације појединаца са нижим нивоом образовања. Додатно, у оквиру групе са нижим нивоом образовања, емпиријски налази упућују на чињеницу да се снага утицаја друштвеног капитала на незапосленост повећава са годинама.

Фенгхуа и Цанфеј (Fenghua и Canfei, 2010) у свом истраживању, користећи неколико различитих индикатора друштвеног капитала (индикатор удру-

живања, добротворне организације, стопе добровољног давања крви), настоје да испитају регионалне разлике у друштвеном капиталу и његов утицај на економски раст Кине у периоду 1978–2004. Статистичка анализа показује да је друштвени капитал значајно стимулисао економски раст провинција у Кини. Акџомак и Тер Вел (Akçomak и ter Weel, 2008) истражују узајамно деловање и међусобне утицаје између друштвеног капитала, иновација и раста дохотка по глави становника у Европској унији. У емпиријској студији која покрива значајан узорак од 102 европска региона у периоду 1990–2002, аутори долазе до закључка да друштвени капитал индиректно утиче на раст подстичући иновације које онда доприносе расту дохотка по глави становника. Овакав налаз се може објаснити тиме да је иновативна активност сама по себи ризична, тако да се лакше може остварити у окружењу у којем људи више верују једни другима.

Друштвени капитал и практичне импликације у вези са регионалним развојем – студије случаја региона Силицијумске долине, Баден-Виртемберга и Емилија-Ромање

У теорији новог регионализма, три високо перформансне регионалне агломерације у свету – Силицијумска долина (Silicon Valley – САД), Емилија-Ромања (Emilia-Romagna – Италија) и Баден-Виртемберг (Baden-Württemberg – Немачка) истичу се као подручја са препознатљивим регионалним идентитетом која су задржала запошљавање у индустрији током периода деиндустријализације и економског опадања, због (између осталог) мрежне индустријске структуре. Захваљујући њиховој снажној економској отпорности, акценат је све више на организацији њихових локалних индустријских активности, друштвених институција, културе и радне праксе како би се открила тајна формула њиховог успеха и просперитета.

Тешко је замислити пример регионалног економског развоја који је успешнији и популарнији од калифорнијске Силицијумске долине. Силицијумска долина је успела да избегне дисфункционалне екосистеме који продукују друштвене баријере које резултирају трансакционим трошковима као што су географска дистанцираност, одсуство поверења, неефикасне друштвене мреже и разлика у језику и култури, те да се избегну индивидуални краткорочни добици у замену за дугорочне добитке (Eng Stensson и Wessman, 2015: 23). Силицијумска долина је била и остаје један од најважнијих светских центара за иновације и технолошку дисрупцију.

Силицијумску долину – регион учења – не треба схватити само као акумулацију ресурса, већ као мноштво друштвених мрежа које осигуравају оптималну дифузију информација између комплементарних економских агената (Ferrary, 2003). Географско кластерисање фирми и њихова мобилност неуобичајено је високо у Силицијумској долини, а објашњења за географску концентрацију фокусирана су на „екстерну економију обима“ или еквивалентно

на „економију агломерације“. Иновативност Силицијумске долине је могуће посматрати као економски феномен подржан комплексним друштвеним мрежама хетерогених, комплементарних и међусобно зависних агената и њиховим формалним и неформалним функцијама (табела 4). Заиста, резилијентност мрежног система у Силицијумској долини се огледа управо у чињеници да она не зависи од успеха било које појединачне фирме (Saxenian, 1996: 47).

Табела 4. Економске функције агената Силицијумске долине

Агенти	Формалне функције	Неформалне функције
Универзитети	Неговање иновација; Акумулирање експертизе; Обезбеђивање обучених радника.	Инкубација start-up-ова; Социјализација агената.
Велике фирме	Неговање иновација; Развијање иновација; Акумулирање експертизе.	Инкубација start-up-ова; Стицање start-up-ова; Партнерство са start-up-овима; Обезбеђивање обучених радника; Социјализација агената.
VC фирме ²	Финансирање start-up-ова.	Селекција start-up-ова; Акумулирање предузетничког знања; Укорњивање start-up-ова; Сигнализирање start-up-ова; Умрежавање кластера.
Адвокатске фирме	Акумулирање правне експертизе; "Хендловање" правних питања.	Укорњивање start-up-ова; Умрежавање кластера.
Фирме за односе с јавношћу	Дати публицитет start-up-овима.	Умрежавање кластера.
Медији	Циркулација информација.	Дати публицитет start-up-овима; Одржати предузетничку културу.
Инвестиционе банке	Организовање IPO start-up-ова; Организовање аквизиција start-up-ова.	Сигнализирање start-up-ова.
Комерцијалне банке	Омогућавање финансијских трансакција.	

Извор: прилагођено према: Ferrary и Granovetter, 2009: 338

² *Venture* капиталисти играју виталну улогу у смислу Шумпетерове „креативне деструкције“. Четири су њихове функције: 1. они финансирају капитал за start-up-ове; 2. врше евалуацију пројекта за друге економске актере у региону; 3. пружају експертизу за креирање и развој фирми предузетника које финансирају; 4. служе као централни координатор за све економске актере који су укључени у фази незрелости фирме (примера ради, правници, ловци на главе (енг. *headhunters*), индустријске групе, инвестиционе банке и сл. (Ferrary, 2003: 122).

Силицијумска долина је постала модел за развој регионалне политике из кога се могу извући следеће поуке (Brkić, 2017: 44–45):

- Стварање локалне „тачке фокуса“. То може бити универзитет, који комбинује предавања и истраживачки рад и привлачи талентоване студенте, где се кроз предузетништво могу родити идеје за покрећање нових послова.
- Стварање културе и услова за фондове ризичног капитала и „пословне анђеле“, што није важно само због привлачења капитала него и због њихових процена да ли одређене идеје могу да заживе на тржишту.
- Стварање законодавног система који помаже предузетништво, посебно закона о раду и стечају. Такође је веома важно омогућити лакше отварање нових фирми, промену послова и пружање нових шанси „неуспелим“ предузетницима.
- Промоција развоја друштвених мрежа, посебно оних са „лабавим“ везама.
- Подстицање заинтересованих за предузетништво, смањење ризика од неуспеха предузетништва.
- Силицијумска долина се не може копирати. Фредерик Терман је имао ретку срећу да допринесе да Универзитет Стенфорд учествује у почецима развоја нове „економије“, у другој индустријској револуцији подстакнутој великим трошковима за одбрану током хладног рата. Ипак, информационе технологије и данас пружају обиље простора за економски развој региона.

Једна од основних одлика Италије јесте економска подела између развијеног севера и мање развијеног југа што се једним делом објашњава тиме да су јаке породичне везе и „блиске“ друштвене групе у јужним регионима у оштром контрасту са инклузивнијим облицима друштвене организације и кооперативних образаца у централним и северним деловима земље. На тај начин, уз „традиционалне“ покретаче економске динамике, као што су инвестиције у истраживање и развој и локални људски капитал, локалне друштвене структуре намећу се као још један од релевантних фактора објашњења диференцијалних способности севера и југа да се такмиче у врло волатилном економском окружењу³. Емилија-Ромања је један од најнапреднијих региона у Европи, са највишим нивоом друштвене кохезије и друштвеног капитала у свету. Емилија-Ромања такође спада међу водеће регионе у Италији по питању бирократске ефикасности и квалитета живота.

Емилија-Ромања – као полицентрични регион и модел економске демократије почетком осамдесетих година је привукла широку пажњу као случај успешне индустријализације засноване на малим и средњим фирмама груписаним у индустријским окрузима са израженом социјалном кохезијом и интеграцијом. Двадесет година касније, чини се да је економија Емилије успела да регенерише своју конкурентску предност у односу на изазове глобализа-

³ Види: <https://blogs.lse.ac.uk/europpblog/2012/12/03/italy-social-innovation/>

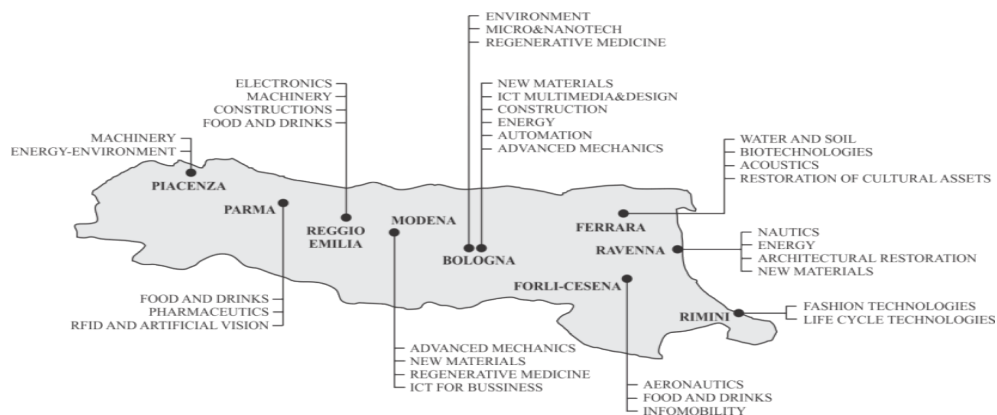
ције и ИКТ револуције. Овај регион је погодан за нашу анализу с обзиром на то да представља модел дифузне индустријализације и флексибилне специјализације, где је индустријски развој уско повезан са грађанским друштвом и друштвеним нормама и вредностима⁴. Еминентни универзитети, попут Универзитета у Болоњи, и велике индустрије, као што су Ферари и Масерати, резиденти су регије. Емилија-Ромања је и водећи европски регион за иновационе политике, где иновације подразумевају блиске односе између економије, заједнице и друштва. Фирме и мреже фирми Емилија-Ромање су светски лидери у аутомобилској индустрији, машинској индустрији за паковање, машинским алатима, биомедицинској опреми, пољопривредној механици, керамици и текстилу (Нансоок, 2005). Међутим, од посебног интереса су мреже малих индустрија и индустријских округа. Неки називају ову активност „молекуларним капитализмом“.

Регионалне производне активности су географски концентрисане у неколико индустријских округа (слика 2), који покривају мотоцикле и аутомобиле, керамику, намештај и текстил и многе друге, што су данас водећи производи са ознаком „*Made in Italy*“. Емилија-Ромања представља један од најбољих примера Европе по питању развоја индустријских округа, а њена посебна индустријска организација је довела до тога да се у научној литератури дефинише тзв. „емилијански модел“ продуктивне децентрализације и друштвене интеграције (Brusco, 1982), који наглашава суштинске карактеристике економског и друштвеног развоја овог региона и који је постао уобичајена референца у међународној литератури пост-фордизма и локалног развоја. Ова посебна форма индустријског развоја је позната као „флексибилна специјализација“, „нео-фордизам“ или „нови индустријски простор“. Као територијалне агломерације фирми, индустријски дистрикт се може посматрати као кохезивна, густа, јака мрежа контаката која је погодна за искоришћавање постојећих прилика кроз размену висококвалитетних информација, прећутног знања и кооперативне размене (види: Molina-Morales, 2005). Уграђеност економског ткива у мрежу друштвених односа очитује се у начину на који су тржишне и нетржишне снаге повезане са проширеним породицама и блиским заједницама у комбинацији, што доводи до посебне равнотеже између конкуренције и кооперације карактеристичних за тржиште рада и индустријске структуре. Људи у дистриктима деле културну хомогеност која подмазује друштвене односе између економских актера, јача консензус и групну лојалност и међу предузетницима и међу запосленима, предвиђа социјални острацизам за прекршиоце правила, осигурава убрзање иновација и размену релевантних информација и ствара основу за поуздано понашање (Rinaldi, 2002: 3).

---

⁴ Види: <https://pdfs.semanticscholar.org/01d3/6f4da5e8af6bf81d86a786ae199dc142b37e.pdf>

Слика 2. Индустијске области у региону Емилија - Ромања

Извор: European Commission, 2013: 24

Регионални економски производни систем у Емилија-Ромањи сачињен је од бројних индустријских округа које карактерише висока технолошка и производна специјализација, дубоко укорењена знања и вештине, као и снажне међусобне везе дуж целог ланца вредности. Индустријски окрузи су посебан случај агломерација у којима друштвени капитал игра значајну улогу. У овим агломерацијама, утицај друштвеног капитала, поверења, понављајуће и интензивне размене знања међу фирмама, постојање великих локалних мрежа малих фирми чије технологије зависе од постизања легитимности и права приступа локалном „прећутном“ знању, заједно са миксом сарадње и конкуренције креира контекст који погодује континуираној или инкременталној иновацији (Hervás-Oliver et al., 2017: 7). Међутим, док индустријски дистрикти још увек постоје у региону, политика индустријског развоја (која је иначе системска и холистичка) не састоји се у упорном одржавању старих индустријских структура, већ почива и на унапређењу трансфера технологије и развоју и увођењу нових индустрија због чега би се с правом могло рећи да је економија региона уједно и економија заснована на знању и регионалном иновационом систему. Упркос ограниченим финансијским капацитетима, то је постигнуто у највећој мери захваљујући изградњи густих друштвених мрежа између истраживачких организација и индустријске политике на консензуалан начин.⁵ Политика регионалне владе јесте социјална кохезија као стварна основа за одрживи развој. Осим стратегије паметне специјализације присутна је и „паметна“ комплементарност регионалних политика и колективна акција друштвених актера.

Обилне залихе континуираног обнављања друштвеног капитала постале су генератор нивоа богатства у региону, а тичу се: поверења; солидарности и толеранције; активног ангажовања у јавним пословима; политичке једнакости

⁵ Види: <https://pdfs.semanticscholar.org/01d3/6f4da5e8af6bf81d86a786ae199dc142b37e.pdf>

(друштво карактеришу хоризонталне норме и односи узајамности и сарадње, а не вертикални односи са ауторитетом и зависношћу); реципроцитета и густих друштвених мрежа које смањују трансакционе трошкове и повећавају могућности за продуктивну сарадњу.⁶ Треба бити свестан чињенице да ће у будућности здравље економије све више зависити од друштвене кохезије, где поверење постаје кључна економска имовина с обзиром на то да подстиче сарадњу и поделу ризика што промовише иновације и флексибилне одговоре на промене. Стога се треба залагати за економију високог поверења у којој технолошка софистицираност иде руку под руку са робуснијим друштвеним односима.⁷ У региону Емилија-Ромања делује много активних организација, при чему су грађани ангажовани због јавних питања, а не као последица патронаже. Грађани верују да ће се суграђани понашати искрено и поштовати закон. Друштвене и политичке мреже организоване су хоризонтално, а не хијерархијски, док су на цени грађанске вредности попут солидарности, грађанске партиципације и интегритета.

Емилија-Ромања јесте регион чији је успех детерминисан снажним грађанским учешћем и широко распрострањеном и квалитетном друштвеном мрежом коју чине удружења, добровољне организације, социјалне задруге и, уопштеније, све што носи назив трећег сектора. Асоцијативни живот представља доминантан елемент трећег сектора у Емилија-Ромањи. Два од три становника Емилија-Ромање, укључујући и децу, придружује се удружењима, па тако готово 1500 удружења делује у сектору промоције и културе са преко милион и сто хиљада чланова. Други најважнији сектор тиче се спорта са скоро 900.000 хиљада чланова (табела 5). Регион Емилија-Ромања има необично високу концентрацију задруга и предузећа у власништву запослених, које испољавају снажан и динамичан антицикличан тренд (види табелу 6), што је свакако релевантно за дати регионални развојни образац.

Табела 5. Добровољна удружења подељена по главној делатности, број удружења и чланова

Основна делатност	Удружења	Чланови	Основна делатност	Удружења	Чланови
Промоција и култура	1.493	1.112.583	Активности заштите особа са инвалидитетом	35	14.888
Спортска активност	727	885.004	Активности усмерене на младе	31	4.777
Активности усмерене на старије особе	214	315.964	Активности усмерене на имигранте	50	4.326

⁶ Види: <http://lup.lub.lu.se/luur/download?func=downloadFile&recordId=8513681&fileId=8568050>

⁷ Види: *NEXT SILICON VALLEY: RIDING THE WAVES OF INNOVATION*, WHITE PAPER DECEMBER 2001, PREPARED BY THE NEXT SILICON VALLEY LEADERSHIP GROUP OF JOINT VENTURE: SILICON VALLEY NETWORK, www.jointventure.org

Заштита права	32	143.963	Активности усмерене на женски пол	14	3.224
Рекреативна активност	228	134.286	Активности лова на дивље животиње	37	3.146
Заштита животне средине	99	41.069	Остале активности	200	62.145
Заштита здравља	17	31.989			
Туристичка активност	247	22.301	УКУПНО	3.057	2.687.159

Извор: RAPPORTO 2010 SULL'ECONOMIA REGIONALE, Unioncamere Emilia-Romagna - Regione Emilia-Romagna, доступно на: <https://www.ucer.camcom.it/portale/studi-ricerche/analisi/rapporto-economia-regionale>, pp. 172

Табела 6. Подаци трећег сектора, 2016, Компарација Емилија-Ромања и Италија

	Емилија-Ромања	Италија
Удружења	22,852	292,127
Социјалне задруге	853	15,600
Фондације	650	7,504
Друго	2,807	28,201
УКУПНО	27,162	343,432
Запослени у удружењима	11,063	154,339
Запослени у социјалним задругама	52,302	428,713
Запослени у фондацијама	5,034	98,140
Друго	6,861	131,514
УКУПНО	75,260	812,706
Волонтери	572	6,843
Волонтери у популацији	12.8%	11.3%
ТС предузећа укупно	6.7%	6.7%
Укупно запослених у трећем сектору (ТС)	4.4%	4.3%

Извор: Regione Emilia-Romagna e Unioncamere Emilia-Romagna, in collaborazione con la Commissione Consultiva sulla cooperazione sociale, La cooperazione sociale in Emilia-Romagna, 2019, доступно на: <https://sociale.regione.emilia-romagna.it/terzo-settore/cooperative-sociali>

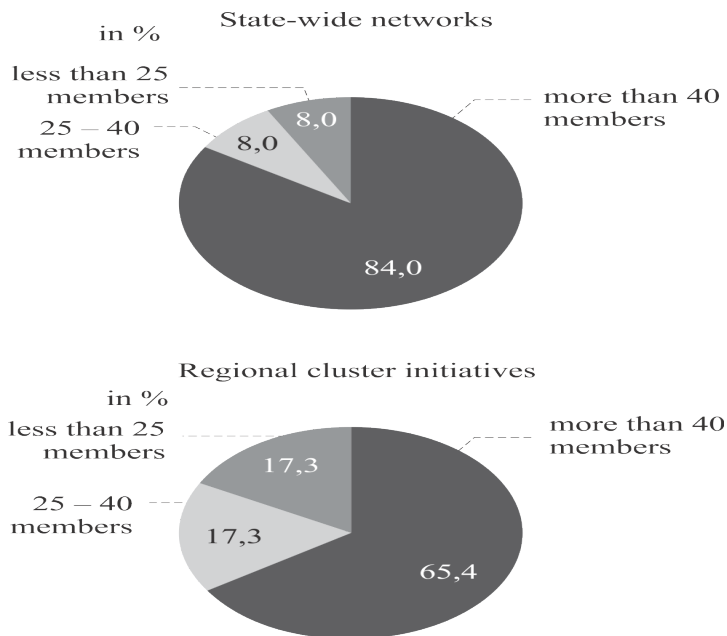
Баден-Виртемберг (често називан и немачка Калифорнија) једна је од 16 немачких федералних држава и простире се на југозападу Савезне Републике Немачке. Баден-Виртемберг је изузетно атрактивна локација за инвестирање у Немачкој и водећи регион по питању иновација у ЕУ. Ниједан други регион у Европи нема више запослених у високотехнолошким индустријама, и нигде нема – у односу на број становника – више регистрованих патената него у Баден-Виртембергу. Кључни елемент иновативне политике Баден-Виртемберга, као најнапреднијег региона у Европи у економском погледу, тиче се регионалне политике кластера. Држава активно подржава ове активности кроз финан-

сијску подршку иновативним пројектима у кластерима и подршку интернационализацији кластера, те што адекватнијем њиховом управљању. Иновациона политика Баден-Виртемберга се заснива на тесном дијалогу између политике, науке, индустрије и даљих посредника попут синдиката и експертских група. Интензивна сарадња и комуникационе мреже унутар региона рађају синергије које, према концепту флексибилне специјализације, представљају важан предуслов за успех индустријских дистриката.

Системску политику кластера у овом региону спроводи Министарство финансија и економије Баден-Виртемберга. Потреба за кластерском политиком и програмима заснива се на изазовима да се одржи замах и помогне индустријама у трансформацији у ново доба како би се прешло на дигиталне и одрживе индустрије; да се максимално користи расположиво знање и расположиве кључне технологије. Кластерска политика (повезивање у кластере гради се путем мрежа, које су опет носећи стуб друштвеног капитала) Баден-Виртемберга, која је суштински део иновационе политике и политике развоја малих и средњих предузећа, усредсређена је на 18 таргетних поља и међусекторске теме као што су: одржива мобилност, технологија заштите животне средине и ресурсна ефикасност, здравље и нега, као и ИТ у производима и услугама, и све је више интегрисана у регионалну структурну политику. Снага привреде Баден-Виртемберга су препознатљиви кластери за аутомобилне и производне технологије, њене компетенције у области технологије, интернационализација и интеракција између великих компанија и малих и средњих предузећа.

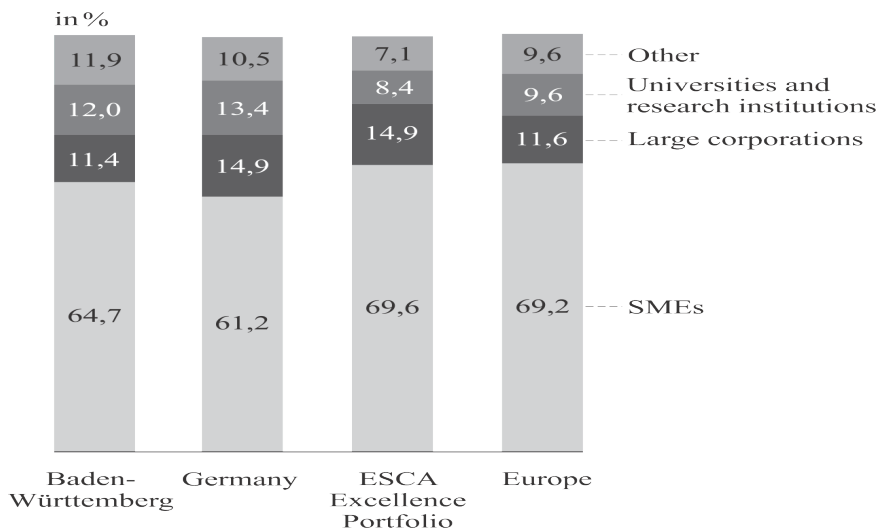
У Баден-Виртембергу се у прошлости развио комплексан и диференциран кластерски пејзаж где је велики број компанија, истраживачких институција и универзитета укључен у регионалне иницијативе кластера и у државним мрежама. За нас је битан индикатор величине и композиције кластера и мрежних стејкхолдера (актера). На слици 3 је приказана дистрибуција иницијатива кластера и мрежа на државном нивоу у Баден-Виртембергу по величини. У случају регионалних иницијатива кластера 65,4% има више од 40 чланова док истовремено отприлике један од пет свих иницијатива кластера (17,3%) има мање од 25 чланова, што се може тумачити тиме да су предузећа у Баден-Виртембергу често високо специјализована и да се фокусирају на регионе који су по површини мали, али снажни у економском смислу. У том смислу, кластерске иницијативе су доминантно фокусиране на специфичне теме (одржива мобилност, технологија заштите животне средине и ресурсна ефикасност, здравље и заштита и ИТ у производима и услугама) и имају мање циљне групе. Ово је присутно и када се врши поређење регионалних кластерских иницијатива и државних мрежа, где државне мреже имају знатно већи удео мрежа са више од 40 чланова (84%). Што се тиче састава (композиције) стејкхолдера у кластерским иницијативама и државним мрежама (слика 4) јасно је да су кластери малих и средњих предузећа кључ регионалног економског развоја у Баден-Виртембергу.

Слика 3. Дистрибуција мрежа на нивоу државе (top) и регионалних иницијатива кластера (bottom) по величини

Извор: Ministry of Finances and Economics, 2015: 17

Слика 4. Просечни састав стејкхолдера у кластерским иницијативама и државним мрежама у компарацији

Извор: Ministry of Finances and Economics, 2015: 18

У Баден-Виртембергу се кластери намећу као идеалан инструмент за спровођење трајног органског трансфера иновација за сектор SMEs. У Баден-Виртембергу око 60% чланова кластера отпада на мала и средња предузећа.⁸

Закључак

Нови приступ регионалном развоју не разматра економију и друштво одвојено, као што је то била пракса у случају класичне економске теорије. Тежиште нових политика регионалног развоја је на иницијативама које фаворизују мрежну повезаност, кооперативне односе, као и поверење регионалних економских актера. Више није могуће у случајевима регионалног развоја правити једноставне економске прорачуне засноване на чистим прагматичним и механичким приступима без узимања у разматрање улоге друштвеног капитала и грађанских удружења. Другачија, проактивна стратегија националне државе требало би да се заснива на субвенционисању партиципативних и кооперативних иницијатива, које имају за циљ јачање меких елемената територијалног капитала неразвијених региона, па чак и на имплементацији иницијатива са стране у најнеразвијенијим подручјима, која немају снаге да дефинишу властите иницијативе јер имају мањак релационог/друштвеног капитала. Истраживачи и креатори политике препознају специфичне регионе или кластере предузећа који имају способност да се ангажују на иновативнијим активностима и новим формацијама бизниса и да доживе већи раст запослености од других.

У раду се указује на неке од кључних аспеката од значаја за информисање локалних креатора политике о изазовима којим треба да се позабаве, а тичу се чињенице да су друштвени односи и друштвена кохезија „нематеријални покретачи“ територијалне конкурентности, просперитета и одрживе путање раста регионалних економија. На основу истраживања економски успешних региона као што су Силицијумска долина (САД), Емилија-Ромања (Италија) и Баден-Виртемберг (Немачка) могуће је јасно идентификовати да су формалне и неформалне друштвене мреже те које стварају услове за јачање конкурентности, продуктивности, предузетништва, извозне оријентације, иновативних перформанси и научно-технолошког развоја.

Међутим, друштвени капитал може бити и препрека за регионалне технолошке иновације и не може у потпуности заменити друге важне ресурсе регионалног развоја. Примера ради, за индустријски округ може се рећи да географска близина обезбеђује преклапање у интеракцијама и јаким везама, тако да је подједнако важно указивати на значај спољашњих (дисперзованих, слабих) мрежа како би се генерисала нова и оригинална знања и могућности

---

⁸ О овоме у: Report on the regional potential of Baden-Württemberg, доступно на: http://www.clustrat.eu/clustrat.eu/pp01_regional_report_Baden%27Wuerttemberg_Germanye93c.pdf?eID=tx_nawscured1&u=0&file=fileadmin/redaktion/documents/Regional_Reports/pp01_regional_report_Baden-Wuerttemberg_Germany.pdf&t=1435404156&hash=ac785a66aea501c055c30ee4cb1d1e852f3929ce

(Molina-Morales, 2005). Региони са израженим просоцијалним и грађанским понашањем стварају услове за развој друштвених веза које функционишу као „мостови“ између иначе неповезаних заједница, олакшавајући тиме размену информација и интеракцију са узајамним користима у смислу стварања нових идеја, знања и иновација („премошћујући“ друштвени капитал).

У целини посматрано, „учвршћујући“ друштвени капитал карактеришу јаки односи који смањују вероватноћу да региони мобилишу и рекомбинују интерне ресурсе како би генерисали нове активности и идеје. Другим речима, овај тип друштвеног капитала повећава ризик од когнитивне блокаде и редукује шансе за развој нових специјализација, посебно оних које нису повезане са постојећим специјализацијама у региону. С друге стране, „премошћујући“ друштвени капитал повећава резилијентност и регионалну диверсификацију. Премошћујући друштвени капитал подстиче и артикулацију колективних захтева који су свима у корист у датом региону. Премошћујући друштвени капитал требало би да фаворизује креирање нових активности, посебно у областима које нису стриктно повезане са постојећим специјализацијама у региону. Супротно, учвршћујући друштвени капитал карактеришу јаки, инклузивни односи који смањују вероватноћу региона да мобилише и рекомбинују интерне ресурсе за генерисање нових активности и идеја. Када специјализоване интересне групе преузму регионалне економије, оне тупе оштрицу сопствених капацитета за реалокацију ресурса у правцу нових активности.⁹

Како би се створила спремност за стварање и коришћење премошћујућег друштвеног капитала, потребни су одређени предуслови у које спадају: (1) покретање друштвених мрежа на локалном и регионалном нивоу, посебно у подручјима у неповољном положају у којима је „друштвени капитал“ слабо или недовољно развијен; (2) обезбеђивање заштићених простора интеракције у којима различити актери могу међусобно разговарати, заједно планирати и развити приступе за разјашњавање важних локалних питања; (3) концепција и организација погодних и одрживих облика догађаја у којима се актери равноправно сусрећу, јер то олакшава размену, дијалог и учење једних од других. Међутим, начелно говорећи, за регионални развој право питање није: учвршћујући или премошћујући друштвени капитал већ њихова оптимална комбинација како би се избегло претерано инвестирање у само један тип друштвеног капитала. Примарни циљ регионалне стратегије за наредни период јесте да комбинује економску конкурентност са високим нивоом друштвене кохезије и квалитета животне средине. Односи и друштвена кохезија представљају нематеријалне покретаче територијалне конкурентности, просперитета и одрживог развоја регионалних економија. Кључни изазов за регионалне актере је да задрже равнотежу између фокусирања на регионалну „имовину“ и истовременог развоја и задржавања отворености и способности апсорпције у односу на спољна знања и компетенције.

Напослетку, спроведено истраживање може бити и користан инпут креаторима политике и доносиоцима одлука и у нашој земљи. Друштвени капитал

⁹ <http://econ.geog.uu.nl/peeg/peeg.html>

Републике Србије је одређен кључним карактеристикама њене територијалне кохезије и демографским процесима, односно зависи од повезаности и интегрисаности на нивоу целине Републике и њених региона, али и од локалних и регионалних особина, културе, традиције и географских предиспозиција. Уопштено говорећи, друштвени капитал у Републици Србији је релативно слабо развијен и тренутно су актуелне две групе проблема: прва, интерне противречности, које се јављају као резултат закаснелог транзиционог амбијента и друга, резултат глобалних кризних ситуација и противречности. Наслеђене економске тешкоће и сиромаштво, посебно изражено у неразвијеним подручјима у Републици Србији, утичу на то да су распрострањени материјалистички циљеви, без развијене солидарности, као и свеprisутан осећај несигурности и излагање ризику. Социјална кохерентност Републике Србије и њених територијалних целина ће захтевати посебну пажњу артикулације политике децентрализације и полицентризма, те јачања хуманог и друштвеног капитала, нарочито у деловима где је изражена депопулација или неповољна демографска структура као што су источна Србија, јужна Србија и, у мањој мери, западна Србија.¹⁰

У раду се дошло до битних налаза и за регионалну политику наше земље који су показали да друштвени капитал има значајан утицај на развој који предводе заједница и активно грађанство, кроз подршку колективног ангажовања помоћу нових мрежа, заједничке визије и изградње поверења. Идеја водила друштвеног капитала као суштински важног за здраву заједницу (а самим тим и за успешан регионални развој) заснива се на претпоставкама о његовој могућности да обезбеди ефикасне и одговорне институције, развије механизме за добро управљање, охрабри способност појединаца да остваре сопствене интересе и развију групне капацитете кроз колективне акције у решавању проблема, као и да подигне ниво интерперсоналног поверења кроз чланство у добровољним организацијама (Булатовић и Павићевић, 2018: 540). Друштвени капитал олакшава преговарање, смањује трансакционе трошкове, скраћује процес инвестирања (смањује вероватноћу да се одлуке управних власти правно оспоравају), смањује корупцију, повећава транспарентност страна у споразуму, промовише дугорочно улагање и дисеминацију знања и повећава кохезију друштвених група. Поред тога, развојем грађанског друштва друштвени капитал подржава социјалну контролу одлука донетих управним овлашћењима (Markowska-Przybyła i Ramsey, 2018).

Уместо једносмерности, регионална политика (и у нашој земљи) у светлу данашњих изазова мора бити двосмерна политика доброг управљања усмерена од локалног нивоа ка националном и обрнуто. Ово утолико више што изазови равномерног и кохезивног регионалног развоја постају данас још израженији у нашој земљи посебно ако се има у виду непостојање адекватних регионал-

¹⁰ За претходну дискусију видети: STRATEGIJA PROSTORNOG RAZVOJA REPUBLIKE SRBIJE – 2009 – 2013 – 2020, Ministarstvo životne sredine i prostornog planiranja, Republička agencija za prostorno planiranje, Beograd, jun, 2009. godine.

них структура и системског планирања мера интервенције. При свему томе, друштвени капитал, кроз умрежавање, партнерство, сарадњу и кооперацију може имати кључну улогу. С друге стране, партнерски приступ у Србији још увек није довољно афирмисан и углавном је декларативног и привременог карактера. Стога, у наредном периоду партнерство треба да рефлектује приступ одоздо према горе и обезбеди једнаке прилике за све грађане и њихове организације да буду инволвирани у регионалну политику. Нарочито су потребна партнерства између малих и средњих предузећа у данашњој ери дигитализације, глобализације и технолошких и демографских промена. У раду је, између осталог, препознато да индустријски кластери играју значајну улогу како у регионалном економском развоју, тако и у побољшању квалитета живота. Од значаја је и прилагођавање кластерске политике у контексту паметне специјализације која се фокусира на актуелне потенцијале специфичног региона путем, у првом реду, афирмисања консултативних димензија. Имајући у виду мултисекторски приступ регионалне политике, њену комплексност и принципијелност базирану на начелима субординације од пресудног значаја у наредном периоду јесте активно укључивање многобројних актера иза јавног, приватног и невладиног сектора и успостављање регионалне институционалне структуре (о овоме у: Centar za regionalizam, 2017).

Литература

- Akçomak Semih, ter Weel Bas (2008) "Social Capital, Innovation and Growth: Evidence from Europe", Discussion Paper Series, IZA DP No. 3341, February 2008.
- Andriani, L., Karyampas, D. (2010) "Social Capital, Poverty and Social Exclusion in Italy, Birkbeck Working Papers in Economics & Finance", BWPEF 1005, February 2010.
- Andriani, L. (2012) "Social Capital, Industrial Districts and Regional Unemployment in Italy", CIMR Research Working Paper Series, Working Paper No. 9, October 2012, ISSN 2052-062X.
- Armatli - Koroglu, B. (2004). "SME Networks as New Engines of Economic Development and Innovativeness", Doctoral dissertation, The Graduate School of Natural and Applied Science of the Middle East Technical University, January 2004.
- Batjargal B., Hitt M., Tsui, A., Arregle, J.L, Webb, J., Miller, T. (2013) "Institutional Polycentrism, Entrepreneurs' Social Networks, and New Venture Growth", *Academy of Management Journal*, 2013, Vol. 56, No. 4: 1024–1049.
- Beugelsdijk, S., van Schaik, T. (2003) "Social Capital and Regional Economic Growth", Paper submitted to ERSA 2003, Jyvaskila (Finland).
- Boschma, R. (1998) "The industrial rise of the Third Italy: open window of locational opportunity?", Paper presented at the 38th Congress of the European Regional Science Association 28 august - 1 september 1998, Vienna.
- Botzen, K. (2016) "Social Capital and Economic Well-being in Germany's Regions: An Exploratory Spatial Data Analysis", *The Journal of ERSA*, Volume 3, Number 1: 1-24.

- Brkić, I., (2017). “*Konkurentski potencijali privrede Srbije*”, Univerzitet Singidunum, Fakultet za ekonomiju, finansije i administraciju, Beograd, doktorska disertacija, Beograd, jun, 2016.
- Bronisz, U., Hejman, W. (2009) “The Impact of Social Capital on the Regional Growth and Competitiveness in Poland”, Paper prepared for presentation at the 113th EAAE Seminar “The Role of Knowledge, Innovation and Human Capital in Multifunctional Agriculture and Territorial Rural Development”, Belgrade, Republic of Serbia December 9-11, 2009.
- Brusco, S. (1982) “The Emilian Model: Productive Decentralisation and Social Integration”, *Cambridge Journal of Economics*, vol. 6, no. 2: 167-184.
- Castells, M. (1996) *The Information Age: Economy, Society and Culture*. Volume 1. The Rise of the Network Society: Blackwell Publishers. Oxford, UK.
- Centar za regionalizam (2017). *Uloga organizacija civilnog društva na podnacionalnom nivouu pregovaračkom procesu – Preporuke za Srbiju*, Centar za regionalizam, Novi Sad, Srbija, Beograd, 2017.
- Cooke, P. (2000) “From Systemic Innovation in Older Economy Regions Towards New Economy Innovation Systems: Challenges For Policy”, Prepared for European Commission Workshop: ‘*The Regional Level of Implementation of Innovation and Education and Training Policies*’ Brussels, November 23-24, 2000.
- Despotović, D., Cvetanović, S. (2017) “TEORIJSKA EKSPLIKACIJA FAKTORA REGIONALNOG RASTA I EKONOMSKE KONVERGENCIJE (DIVERGENCIJE) REGIONA”, *Ekonomski horizonti*, Maj - Avgust 2017, Volumen 19, Sveska 2, 109 - 123.
- Devine-Wright, P., Fleming, P., Chadwick H. (2001) “Role of social capital in advancing regional sustainable development”, *Impact Assessment and Project Appraisal*, 19 (2): 161-167, doi: 10.3152/147154601781767096.
- Eng Stensson, J., Wessman, M. (2015) “Key Success Factors for Collaborative Innovation in Silicon Valley”, Master Thesis, Department of Business Administration School of Economics and Management, Lund University, 2015.
- European Commission (2013) “*Summary Assessment of Emilia-Romagna*”. ESIC European Service Innovation Centre Repory, November 2013.
- Fenghua, P., Canfei, H. (2010) “Regional Difference in Social Capital and Its Impact on Regional Economic Growth in China”, *Chin. Geogra. Sci*, 2010, 20(5): 442-449, doi: 10.1007/s11769-010-0418-0.
- Ferrary, M., Granovetter, M., (2009) “The role of venture capital firms in Silicon Valley’s complex innovation network”, *Economy and Society*, 38 (2): 326-359.
- Ferrary, M. (2003) “The gift exchange in the Social Networks of Silicon Valley”, *California Management Review*, 2003, vol. 45, no. 4: 120-138.
- Hancock, M. (2005) “Local Development in Emilia-Romagna: Alternatives in Action”, 22 November 2005, RIPESS Conference, Dakar.
- Hervás-Oliver Jose-Luis, Albors-Garrigos Jose, Estelles-Miguel Sofia, Boronat-Moll Carles (2017) “Radical innovation in Marshallian industrial districts”, *Regional Studies*, DOI: 10.1080/00343404.2017.1390311
- <http://lup.lub.lu.se/luur/download?func=downloadFile&recordId=8513681&fileId=8568050>
- <https://blogs.lse.ac.uk/euoppblog/2012/12/03/italy-social-innovation/>

- <https://pdfs.semanticscholar.org/01d3/6f4da5e8af6bf81d86a786ae199dc142b37e.pdf>
- Iyer, S., Kitson, M., Bernard, T. (2005) "Social Capital, Economic Growth and Regional Development", *Regional studies*, 39 (8): 1015-1040.
- Karlsson, C., Rouchy, P. (2015) "Regional Economic Development, Social Capital and Governance: A Comparative Institutional Analysis France - Sweden", CESIS Electronic Working Paper Series, Paper No. 406, The Royal Institute of technology Centre of Excellence for Science and Innovation Studies (CESIS), May, 2015.
- Lin, N. (2001) *Social Capital: A Theory of Social Structure and Action*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lundvall, B.-A. (2007) "Higher education, innovation and economic development", Paper presented at the *World Bank's Regional Bank Conference on Development Economics, Beijing*, January 16-17.
- Lyon, T. (2005) "Making Capitalism Work: Social Capital and Economic Growth in Italy, 1970-1995", *Nota Di Lavoro* 70.2005, May 2005, KTHC - Knowledge, Technology, Human Capital, Kelley School of Business, Indiana University.
- Markowska-Przybyła, U., Ramsey, D.M. (2018) "Social Capital and Long-Term Regional Development within Poland in the Light of Experimental Economics and Data from a Questionnaire", *Sustainability* 2018, 10: 1-26, 3000; doi:10.3390/su10093000
- Ministry of Finances and Economics (2015) "Regional Cluster Atlas Baden-Württemberg 2015 - Overview of cluster-related networks and initiatives", доступно на: www.clusterportal-bw.de
- Molina-Morales, X. (2005) "The Territorial Agglomerations of Firms: A Social Capital Perspective from the Spanish Tile Industry", *Growth and Change*, Vol. 36 No. 1 (Winter 2005): 74-99.
- Next Silicon Valley: Riding the Waves of Innovation*, White Paper, December 2001, Prepared by the Next Silicon Valley Leadership Group of Joint Venture: Silicon Valley Network, доступно на: <https://jointventure.org/images/stories/pdf/nsvriddingwaves.pdf>
- Nijkamp, P. (2016) "The «resourceful region». A new conceptualisation of regional development strategies", *Investigaciones Regionales – Journal of Regional Research*, 36 (2016): 191-214.
- Putnam, R. (1993) *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton: Princeton University Press.
- RAPPORTO 2010 SULL'ECONOMIA REGIONALE, Unioncamere Emilia-Romagna - Regione Emilia-Romagna, доступно на: <https://www.ucer.camcom.it/portale/studiricerche/analisi/rapporto-economia-regionale>
- Regione Emilia-Romagna e Unioncamere Emilia-Romagna, in collaborazione con la Commissione Consultiva sulla cooperazione sociale, *La cooperazione sociale in Emilia-Romagna*, 2019, доступно на: <https://sociale.regione.emilia-romagna.it/terzo-settore/cooperative-sociali>
- Report on the regional potential of Baden-Württemberg, доступно на: http://www.clustrat.eu/clustrat.eu/pp01_regional_report_Baden'Wuerttemberg_Germanye93c.pdf?eID=tx_nawsecured1&u=0&file=fileadmin/redaktion/documents/Regional_Reports/pp01_regional_report_Baden-Wuerttemberg_Germany.pdf&t=1435404156&hash=ac785a66aea501c055c30ee4cb1d1e852f3929ce

- Rinaldi, A. (2002) "THE EMILIAN MODEL REVISITED: TWENTY YEARS AFTER", "Materiali di discussione del Dipartimento di Economia politica", n. 417, Modena, September 2002.
- Roskrue, M., Grimes, A., McCann, P., Jacques, P. (2010) "Social Capital and Regional Social Infrastructure Investment: Evidence from New Zealand", Motu Working Paper 10-03, Motu Economic and Public Policy Research, May 2010.
- Saxenian, A. (1996) "Inside-Out: Regional Networks and Industrial Adaptation in Silicon Valley and Route 128", *Journal of Policy Development and Research*, Volume 2, Number 2, May 1996: 41-60.
- STRATEGIJA PROSTORNOG RAZVOJA REPUBLIKE SRBIJE - 2009-2013-2020, Ministarstvo životne sredine i prostornog planiranja, Republička agencija za prostorno planiranje, Beograd, jun, 2009. godine.
- Wolleb, G. (2008) Introduction: Social Capital and Economic Development. In: Castiglione Dario, van Deth Jan, Wolleb Guglielmo, (Eds.), *The Handbook of Social Capital* (pp. 373-386). OXFORD University Press.
- Булатовић, А., Павићевић, О. (2018) "Отпорност, добробит и друштвени капитал: садејства и колизије", *Култура полуса*, год. XV (2018), бр. 35: 531-544.

Žarko Đorić

SOCIAL CAPITAL AND MORE HARMONIOUS REGIONAL DEVELOPMENT

Abstract: Regional development strategies should be based on the sound assessment of regional resources, capabilities, competences and core competences, as well as on dynamic capabilities aiming to develop the resource configurations in order to form their regional competitive advantage. Therefore, new regionalism is basically a bottom-up process, because the prerequisites for its successful implementation are the leadership and vision of local actors and administrations, civic participation, the growth of social capital and administrative decentralization and devolution of power. In that sense, the paper deals with important issues regarding the intangible determinants of regional economic development. The research method that will be dominantly used in this paper is the case-study method which aims to fully and thoroughly reconstruct the presence and role of social capital (primarily its structural dimension - social network platforms) in the regional development of world-famous and successful regions such as Silicon Valley, Baden-Württemberg and Emilia-Romagna. The overall conclusion of the paper is that regional growth is a function of the social capital stocks of respective regions to a significant extent. Social capital is positively linked to regional development and economic prosperity by reducing transaction costs, articulating collective actions, encouraging innovation and technology dissemination, discouraging opportunism and increasing monetary and non-monetary cost of fraud.

Keywords: Social Capital, Regional Development, Networking, Clusters, Industrial District

ИСКУСТВА ЛГБТ ОСОБА У МЕЋУЉУДСКИМ ОДНОСИМА И СФЕРИ РАДА У СРБИЈИ

Апстракт: На основу резултата истраживања добијених фокус-групним интервјуом настојала су се описати искуства ЛГБТ особа у међуљудским односима и сфери рада. Истраживање је спроведено на пригодном узорку који се састојао од 6 учесника истраживања, при чему су три учесника мушког и три учеснице женског пола који су припадници ЛГБТ популације. У раду се на основу представљених искустава ЛГБТ особа у међуљудским односима, као и у сфери рада потврђују резултати бројних истраживања на ову тему и указује да је и даље присутан виши степен толеранције према испољавању женске него мушке хомосексуалности. Резултати истраживања показују да се гејеви сусрећу са бројнијим проблемима у односу на лезбејке, како у међуљудским односима, тако и у сфери рада. Генерално сви учесници истраживања су наишли на неприхватање, критику и осуду од стране родитеља по откривању своје сексуалности. Међутим, након одређеног времена чланови породице су у мањој или већој мери то прихватили, при чему је ипак дошло до промене њихових међусобних односа, које карактеришу ређи контакти са члановима породице, као и мањи степен међусобног поверења и поверавања. Са друге стране, гејеви су се сусрели и са увредама и избегавањем од стране својих дугогодишњих пријатеља по откривању своје сексуалне оријентације и потешкоћама приликом склапања нових пријатељстава, док у случају лезбејки сексуалност није утицала на њихове односе са пријатељима и познаницима. Када је реч о искуствима ЛГБТ особа у сфери рада, резултати показују да мушки учесници истраживања теже проналазе запослење, али и да се на самом радном месту суочавају са разним типовима негативне дискриминације, док у случају женских учесница истраживања негативна дискриминација није присутна због њихове сексуалности, чак је у појединим случајевима присутна и позитивна дискриминација.

Кључне речи: хомосексуалност, искуства ЛГБТ особа, социјални контакти, сфера рада

---

¹ mariocekic@hotmail.com

Увод

Питање права и положаја ЛГБТ² заједнице, како у свету, тако и на нашим просторима, новијег је датума. Борба за права особа хомосексуалне оријентације у Европи јавља се тек средином 19. века³, иако истополни односи нису искључиво феномен савременог друштва знајући да је ова врста односа учена још у старој Грчкој, али му се у последњих 30-ак година придаје посебна пажња и у значајној је мери у фокусу јавности (Хулић *et al.* 2015: 221).

У старој Грчкој хетеросексуално понашање је било доминантно, али је истовремено постојала толеранција и ка хомосексуалним односима који су схватани као један проширен начин постизања сексуалног ужитка. Наиме, љубав мушкарца према жени је схватана као нижи облик задовољавања инстинкта, док је љубав мушкарца са мушкарцем потпуна – духовна и телесна (Стојановић *et al.* 2016: 34, 35). Сматра се да је до трансформације ставова према особама хомосексуалне оријентације дошло у периоду тзв. мрачног доба. Током средњег века под утицајем цркве хомосексуалност је почела да се сматра грехом. Снажан утицај хришћанске цркве која је одувек заступала нетрпељиве ставове у великој мери је допринео осуди и прогону особа са хомосексуалном оријентацијом од стране друштва (Стојановић *et al.* 2016: 35). Негде крајем 12. века долази до учвршћивања непријатељског става према истополним односима који временом усвајају све европске религије и световне институције карактеришући хомосексуалност као нешто што није природно, што је заправо довело до јачања стигме и негативног става према овој популацији. Такође и са самог становишта медицине, а посебно психијатрије на хомосексуалност се гледало као на патолошку категорију све до краја 19. века (Дуишин и Баришић, 2014: 106).

Хомосексуалност је била присутна и у средњовековној Србији чему у прилог сведочи постојање закона којим се осуђују истополни односи. Наиме, у средњовековном српском друштву постојала је смртна казна за хомосексуалце, при чему је сам сексуални чин између припадника истог пола означен као гадан (Бојанин, 2014: 32–33). Хомосексуални чин сматран је противприродним грехом и као такав је представљао незаконито дело (Бојанин, 2014: 36).

У 20. веку се јављају модерне дебате на тему хомосексуалности које доводе до промене научних ставова доминантних готово све до краја 19. века. Зачетником ове револуције се често сматра Сигмунд Фројд (Freud) који је у свом раду *Drei Abhandlungen zur die Sexualtheorie (О сексуалној теорији)* негирао став о хомосексуалности као патолошкој појави, истичући да је она „заос-

² ЛГБТ се дефинише као „[...] свеобухватни појам који се користи како би се означиле лезбејке, геј мушкарци, бисексуалне и трансродне особе. Појам означава хетерогену скупину која се обично именује насловом ЛГБТ у друштвеном и политичком активизму” (Чаушевић *et al.* 2013: 51).

³ Средином 19. века су Карл Хенрик Улрикс (Ulrichs) и Карл Марија Кертбењи (Kertbeny) заговарали декриминализацију хомосексуалности, будући да је била третирана као казнино дело за које су биле прописане смртне казне (Кондор-Лангер, 2015: 284).

тајање у психосексуалном развоју” (Стојановић *et al.* 2016: 30). Управо су прве научне теорије о хомосексуалности настале у оквиру психологије, али и биологије⁴, док се касније у оквиру социолошке парадигме јавља изузетно значајна социоконструктивистичка перспектива и теорија етикетирања, која пружа ново светло на ову проблематику.

Из социоконструктивистичке перспективе сексуални идентитет је друштвени конструкт, а „шта ће ући у његову дефиницију зависи од нормативног обрасца датог друштва, односно од ставова, реакција и понашања јавног мњења према особама хомосексуалне оријентације” (Николајевић, 2012: 41). Конструкција хомосексуалности и самим тим ставови према истој зависе од социокултурних услова, при чему „идентитети нису унапред дати већ су продукти комплексних социјалних односа” (Weeks, 1990: 50). Џон Ганон (Gagnon) и Вилијем Сајмон (Simon) су развијајући теорију „сценарија” (script), истицали да сексуалност није урођена особина, већ производ друштвеног етикетирања. Наиме, они истичу да се сексуалност социјално учи. Сваки појединац током одрастања је учен од стране друштва која се осећања и жеље рачунају као сексуалне и који су „сценарији” сексуалног понашања одговарајући и прихватљиви (Сајдмен, 2009: 68).

Управо се у поменутиим примерима може видети како се кроз историју, у различитим социокултурним околностима „иста ствар” – хомосексуалност, на различит начин конструише и посматра. Док је у старој Грчкој на одређени начин хомосексуалност била прихваћена, у средњем веку под утицајем црквене догме, истополни односи су сматрани грехом и кажњавани смрћу. Другим речима, ставови према хомосексуалном понашању су културално специфични и умногоме су се мењали у зависности од културе и током различитих историјских периода (Викс, 2009: 18).

Са друге стране, теорија етикетирања нам указује да је неки чин и/или појединац девијантан у зависности од етикете коју му други „прилепе”. Девијантност, као таква није нешто што је суштински припадајуће, него „друштвене групе стварају девијантност стварајући правила чије кршење сачињава девијантност, примењујући та правила на одређене људе и етикетирајући их као аутсајдере“ (Бекер, 1998: 80). Наравно, доминантне друштвене групе у чијим рукама је моћ су те које стварају правила и намећу их другим групама са мало или нимало моћи, без обзира на њихов пристанак и вољу. Појединац који је етикетиран као девијантан се у свакодневном животу само због „прилепљене” етикете може сусрести са бројним проблемима, као што је дисфункционалност у социјалним контактима, отежано проналажење посла, друштвена изолација и слично.

Данас постоје бројна истраживања о положају ЛГБТ особа, али се она претежно односе на ставове и социјалну дистанцу према овој популацији, док

⁴ Биолошке теорије на хомосексуалност гледају као на облик атавизма (силазак низ еволуциону лествицу), преко разних варијанти хормоналних теорија (поремећена функција хипоталамуса или полних жлезда узрокује вишак женских хормона) до претпоставки о генетском поремећају (Николајевић, 2012: 41).

су ретки радови који се баве темом самог положаја и проблема хомосексуалних особа у нашој земљи из перспективе самих гејева и лезбејки (Вуковић, 2010; Николајевић, 2012; Геј Стрејт алијанса, 2014; Дуишин и Баришић, 2014; Стојановић, 2016). Како би се разумео положај ЛГБТ популације у Србији и потешкоће са којима се суочавају, неопходно је добити и информације „из прве руке”, што се настојало урадити овим истраживањем. Резултати истраживања могу се користити у циљу даљег расветљавања искустава особа хомосексуалне оријентације у нашој земљи.

Преглед ранијих истраживања

Једно од првих истраживања које је за циљ имало испитивање реакције родитеља на признање њиховог детета да је хомосексуалне оријентације спровео је крајем прошлог века Бен-Ари (Ben-Ari, 1989). Резултати су показали да је најчешћа реакција родитеља била шок, узнемиреност и порицање, а највећи проблем за родитеље је била немогућност продужења потомства. Са друге стране, 40% испитаника истиче да је након 6 месеци од када су признали своју сексуалност родитељима дошло до побољшања односа.

Важност истраживања породичних односа након откривања сексуалне оријентације ЛГБТ особа члановима своје породице, огледа се у томе што ЛГБТ особе које имају подршку породице имају развијеније самопоуздање и самопоштовање, те су интегрисаније у друштво. Насупрот томе, страх од изражавања сопственог идентитета унутар породице доводи не само до дисфункционалних односа унутар породице, већ и до немогућности остваривања квалитетних веза и односа у свим сегментима живота. Неретко је случај да особе хомосексуалне оријентације не говоре јавно о својој сексуалности, из страха да то може довести до аутовања које има бројне последице, као што су губитак посла, мобинг, друштвена изолација, осећање стида, па чак неретко и суицида код те особе (Стојановић *et al.* 2016: 26).

На нашим просторима постоје бројни радови који се баве хомосексуалношћу што указује на актуелност ове теме. Истраживање под називом *Стигматизација младих ЛГБТ особа од стране државних институција* (2016) које је спровела А. Стојановић са сарадницима показује да највећи проценат хомосексуалних особа доживљава негативне реакције због своје сексуалности у ужој (58,3%) и широј породици (73,9%), првенствено од стране родитеља (58%), затим се велики проценат негативних реакција јавља и на послу где особа ради (52,6%), као и у школи или на факултету који похађа (66,7%). Са друге стране, главни разлози испитаника за „боравак у орману” скривајући своју сексуалност је страх од одбацивања од стране породице и пријатеља (31,4%), као и страх од губитка посла.

Бројна истраживања указују да ЛГБТ особе претежно због своје сексуалне оријентације имају потешкоћа у друштвеним односима, јер постоји социјална дистанца према њима. У истраживању хомофобије у Србији (Вуковић *et al.*

2010) установљено је да постоји врло висок ниво социјалне дистанце према особама хомосексуалних склоности, будући да већина испитаника (64%) не жели да се дружи са ЛГБТ особама, док готово половина испитаника не би желела на послу да има колегу (47%) или шефа хомосексуалне оријентације (56%). Једино постоји ниска социјална дистанца када је у питању прихватање особа хомосексуалних склоности за сународнике и суграђане.

У *Извештају о стању људских права у ЛГБТ заједници у 2008.* години указује се на готово идентичне резултате, будући да се у поменутом извештају истиче да су ЛГБТ особе прихватљиве само као суграђани или сународници, док су неприхватљиве као сарадници или надређени на послу, као руководиоци, као пријатељи или сродници (Николајевић, 2012: 43 према Геј стрејт алијанса и Це-СИД, 2009). У *Годишњем извештају о стању људских права у ЛГБТ заједници за 2014. годину* истиче се да је ЛГБТ популација и даље једна од друштвених група које су у највећој мери изложене мржњи и нетолеранцији, али је ситуација боља за ЛГБТ особе него претходних година, јер није дошло до пораста случајева насиља и дискриминације, иако су ови случајеви још увек присутни. Степени толеранције и прихватања различитости су још увек далеко од задовољавајућих, будући да је још увек најзаступљенија предрасуда да су ЛГБТ особе болесне, што сматра око 50% грађана, како се наводи у извештају (Геј стрејт алијанса, 2014). У поменутом извештају из 2014. године наводи се и случај дискриминације на радном месту искључиво због другачије сексуалне оријентације. Наиме, 2014. године Д. К. из Зрењанина се сусрео са дискриминацијом због сазнања његових колега и шефа да је хомосексуалне оријентације. Након овог сазнања колеге су почеле редовно да га понижавају, исмејавају и вређају упућујући му погрдне називе, а његови претпостављени на послу су стално почели да га пребацују са једног на друго радно место, а свако наредно место је било или напорније или са мањом платом (Геј стрејт алијанса, 2014: 94). Управо наведени случајеви пружају потврду оправданости страха ЛГБТ особа да „изађу из ормана”.

Важно је истаћи да бројни истраживачки налази указују и на већу толерантност према испољавању женске него мушке хомосексуалности. У једном од таквих истраживања које је било усмерено на истраживање ставова према мушкој и женској сексуалности (Николајевић, 2012) установљено је да већини мушкараца (60,5%) еротска сцена између две жене није одвратна, док је еротска сцена између два мушкарца увек одвратна већини мушкараца (65,1%). Са друге стране, 48,8% мушкараца ужива да гледа еротске сцене између две лезбејке, док 83,7% мушкараца не ужива у истим таквим сценама када су актери гејеви.

Методолошки оквир истраживања

Предмет истраживања су искуства ЛГБТ особа. Циљ истраживања је опис искуства ЛГБТ особа у међуљудским односима и сфери рада. Под искуством у међуљудским односима у овом истраживању подразумевају се, са једне стране

искуства унутар породице, али и искуства у социјалним контактима, односно, искуства учесника истраживања приликом склапања нових пријатељстава и односи са блиским пријатељима са друге стране. Да би се постигао циљ истраживања, постављени су следећи задаци:

- Испитати искуство особа хомосексуалне оријентације унутар породице – да ли су учесници истраживања по откривању своје сексуалне оријентације наишли на подршку, охрабрење или пак осуду, критику и одбацавање од стране чланова породице.
- Испитати искуство особа хомосексуалне оријентације у социјалним контактима – да ли су по откривању своје сексуалности учесници истраживања наишли на подршку или избегавање од стране блиских пријатеља, али и да ли због своје сексуалне оријентације имају потешкоћа приликом склапања нових пријатељстава и да ли наилазе на избегавање, погрдне коментаре, исмејавање и слично.
- Испитати искуство особа хомосексуалне оријентације приликом запослења и искуство у међуљудским односима на радном месту – да ли су учесници истраживања због своје сексуалне оријентације имали потешкоћа приликом запошљавања, али и какав је однос послодавца и колега на радном месту био према њима уколико су знали њихову сексуалну оријентацију.
- Испитати да ли постоје разлике у искуствима особа хомосексуалне оријентације у свим наведеним областима (унутар породице, социјалним контактима, у сфери рада) у зависности од социодемографских карактеристика (пол, године старости, место становања – село/град).

Истраживање је спроведено током фебруара месеца 2020. године на пригодном узорку који се састојао од 6 учесника истраживања са територије Републике Србије, при чему су три учесника мушког и три учеснице женског пола који су припадници ЛГБТ популације. Четири учесника истраживања су из градске средине (Београд, Ниш, Суботица), док су два учесника из сеоске средине. Просечна старост учесника истраживања је 27 година, при чему најмлађи учесник истраживања има 21, а најстарији 34 године.

Подаци у овом истраживању су прикупљени на основу фокус-групног интервјуа, а помоћу аудио записа интервјуа су сачињени транскрипти који су анализирани у раду. Ради заштите и анонимности учесника истраживања, током анализе користиће се иницијали како се не би открио њихов идентитет.

Теме које су обухваћене водичем за фокус групе и које су у складу са задацима истраживања су следеће:

- Реакције унутар породице на хомосексуалну оријентацију учесника истраживања (подршка, охрабрење, осуда, критика, одбацавање).
- Искуства учесника истраживања у социјалним контактима (евентуалне потешкоће приликом склапања нових пријатељстава, погрдни коментари, исмевање, избегавање, подржавање, однос са блиским пријатељима).

- Искуства учесника истраживања приликом запослења и међуљудски односи на радном месту (потешкоће припадника ЛГБТ популације приликом запошљавања, третман и однос послодаваца према особама хомосексуалне оријентације, однос колега на радном месту према особама хомосексуалне оријентације).

Приказ резултата истраживања и дискусија

Реакције унутар породице на хомосексуалну оријентацију учесника истраживања

Разговор са учесницима истраживања у оквиру теме која се односила на реакцију породица на њихову хомосексуалну оријентацију указује да је већина учесника истраживања признала члановима своје породице своју сексуалну оријентацију, односно њих четворо, док двоје учесника још увек то скрива, јер страхује од саме реакције, као и евентуалног одбацивања од стране породице.

Сви испитаници који су саопштили породици своју сексуалну оријентацију истичу да је то признање допринело поремећају односа унутар саме породице, будући да су их, најпре родитељи оштро критиковали, осуђивали и кажњавали. Наиме, прва реакција родитеља по сазнању да су њихова деца хомосексуалне оријентације подразумевала је осуду и неприхватање, како П. М. истиче: „Искрено дуго сам се размишљао на који начин да саопштим родитељима да сам геј, јер нисам могао више да држим то у себи. Реакција је мање више била какву сам и очекивао, јер су моји родитељи старомодни и њихов главни сан је био да дочекају моју женидбу и унуке. Када сам им рекао да сам геј, моја мајка је почела да плаче и изашла је из собе, док је отац био изузетно љут. Сећам се да је викао и да ме је псовао, чак ми је рекао да треба да се лечим. Нико ме у породици у том тренутку није разумео, нити подржао”. Са друге стране, и код женских учесника истраживања прва реакција родитеља је била мање више слична, како С. Т. наводи: „Када сам рекла својим укућанима да сам хомосексуалне оријентације нисам наишла на подршку. Осуђивали су ме и критиковали, и стално су ме окривљивали наглашавајући како су ми све у животу пружили, а ја им овако враћам”.

Иако се често истиче дихотомија града као модерног и села као традиционалног, резултати истраживања показују да традиционалност и патријархално схватање по питању хомосексуалности доминирају и у граду. Наиме, учесници истраживања из града су наишли на готово идентичну реакцију од стране породице као и учесници истраживања са села, након откривања своје сексуалности.

Бројна истраживања указују да након одређеног времена од када су ЛГБТ особе признале своју сексуалност родитељима, долази до побољшања односа у односу на прву реакцију родитеља која је пропраћена негодовањем, неподржавањем, критиковањем и слично⁵. У складу са тим наредно питање се односило

⁵ У истраживању које је спровео Бен-Ари 40% испитаника истиче да је након 6 месеци од када су признали своју сексуалност родитељима дошло до побољшања односа (опширније у одељку: Преглед

на тренутне односе учесника истраживања са њиховим члановима породице, када је прошло одређено време од њиховог признања да су хомосексуалне оријентације. Одговори показују да су њихове породице у мањој или већој мери то прихватиле, али да су односи унутар саме породице у одређеној мери захладнели и промењени, односно, нису као што су били пре признања учесника истраживања да су хомосексуалне оријентације. Ова одређена промена у односима и дистанца се огледају у смањеном контакту (разговор уживо, разговор путем телефона, размена порука) са члановима породице који нису учествовали као раније, затим учесници истраживања знатно мање времена проводе са породицом него раније, али је и присутан мањи степен поверења, односно сви учесници истраживања много ређе одлучују да се о својим тренутним проблемима поверавају члановима своје породице, него што је то раније био случај.

Сви учесници истраживања су по откривању своје сексуалности члановима породице наишли на неразумевање, неприхватање, осуду и критику. Наредни заједнички моменат за све случајеве је у томе што је након одређеног временског периода од откривања своје сексуалности дошло до побољшања односа унутар породице, с тим што су ти односи мање присни него раније.

*Испитивање искуства учесника истраживања
у социјалним контактима*

У наставку су питања била усмерена ка испитивању утицаја хомосексуалне оријентације на социјалне контакте из угла и личног искуства ЛГБТ особа. На питање *Да ли имате потешкоћа приликом склапања нових пријатељстава због ваше сексуалне оријентације?*, сви мушки учесници истраживања су са једне стране одговорили да немају потешкоћа приликом упознавања нових људи, уколико они не знају њихову сексуалну оријентацију. Међутим, проблеми настају уколико људи са којима се упознају знају да су хомосексуалне оријентације сходно чему често одбијају да се уопште упознају и/или им се подсмевају, док у појединим случајевима то иде и до физичког напада. Један учесник истраживања дели са нама своје искуство: „Прошле године када сам срео два пријатеља из средње школе, пришао сам и поздравио сам се са њима. У њиховом друштву су била још два, мени непозната момка, којима сам пружио руку како бих се упознао, међутим, један од тих момака ми је стегао руку и ударио ме је у стомак, а други ме је вређао искључиво на рачун моје сексуалности. То је била једина ситуација када сам био физички нападнут приликом упознавања нових људи”. Са друге стране, све учеснице истраживања наводе да нису наишле на потешкоће и непријатне ситуације приликом склапања нових пријатељстава због своје сексуалности.

Приликом разматрања да ли су се учесници истраживања сусрели са увредама и избегавањем од стране својих старих, дугогодишњих пријатеља након што су им признали своју сексуалну оријентацију, показало се да су гејеви наишли на ове проблеме, док лезбејке нису уопште или врло ретко. Сви мушки

ранијих истраживања).

учесници истраживања истичу да је већина пријатеља престала да се дружи са њима и почела је редовно да их вређа користећи разне погрдне речи након сазнања да су хомосексуалне оријентације. Главни разлог избегавања геј особа од стране пријатеља је био тај што су се бојали реакције окружења, односно, нису желели да их други људи исмевају, јер се друже са геј особама. Како један учесник истраживања наводи своје искуство: „Сећам се када сам свом дотадашњем најбољем пријатељу, са којим се дружим од малена рекао да сам геј, он је прво био у шоку, а касније је почео да ме избегава и да се дистанцира од мене. После неколико дана ме је позвао и отворено рекао да је најбоље да прекине сваки контакт са мном, јер не жели да га други зезају како има геј пријатеља”. Са друге стране, учеснице истраживања истичу да су им пријатељице са којима се дуги низ година друже заправо биле највећа подршка у том периоду када су одлучиле да проговоре о својој хомосексуалности.

Овакав податак указује да се гејевци сусрећу са већим степеном неприхваћености који им отежава склапање нових социјалних контаката и очување старих контаката, односно, постоји виши степен толеранције према женској него мушкој хомосексуалности. У истраживању ставова према мушкој и женској сексуалности (Николајевић, 2012) спроведеном на студентској популацији, добијени су слични резултати. Наиме, установљено је да су испитаници толерантнији према испољавању женске него према испољавању мушке хомосексуалности.

Испитивање искуства учесника истраживања приликом запослења и међуљудски односи на радном месту

Бројни радови указују да су ЛГБТ особе дискриминисане на тржишту рада и приликом запошљавања, али не постоје јасни подаци о степену ове дискриминације најчешће због скривања, односно тога што особа може да сакрије своју сексуалну оријентацију и на тај начин избегне дискриминацију на основу родног идентитета (Милановић и Антонијевић-Приљева, 2018: 14).

Из овог разлога у наставку фокус-групног интервјуа настојало се, са једне стране, да се провери каква су искуства учесника истраживања на подручју тржишта рада, односно, да ли су приликом запослења имали потешкоћа уколико је потенцијални послодавац знао њихову сексуалну оријентацију, а са друге стране, проверити какав су однос према учесницима истраживања имали надређени и колеге на самом радном месту уколико су били упознати са њиховом сексуалношћу.

Приликом разматрања да ли су учесници истраживања имали потешкоћа приликом запослења уколико је потенцијални послодавац знао њихову сексуалну оријентацију, показало се да учесници истраживања нису током разговора за посао истицали своју сексуалност, али је она играла снажну улогу на разговору за посао у случају гејева. Наиме, већина мушких учесника истраживања је истакла да их је послодавац одбио за посао, иако су испуњавали све услове конкурса за одређену радну позицију, јер је на основу њихове гестикације и

начина говора наслутио њихову сексуалну оријентацију. Један учесник истраживања дели са нама своје искуство: „На разговору за посао у једној београдској фирми послодавац је рекао да испуњавам све критеријуме за позицију за коју је расписан конкурс, али да му се не свиђа начин на који говорим и облачим се, као и моји покрети руку, те да ћу им тим исфеминизираним и женскастим понашањем нанети већу штету, него корист”. Генерално, сви учесници истраживања су се макар једном сусрели са таквом или сличном ситуацијом, док учеснице истраживања нису имале проблема приликом запослења због своје сексуалне оријентације.

Када је реч о самом искуству ЛГБТ особа на радном месту, на основу разговора са учесницама истраживања, може се приметити да су се сви мушки учесници, чије су колеге знале њихову сексуалност, сусрели са негативном дискриминацијом која се испољавала у виду подсмеха и вређања од стране колега, искључиво на рачун њихове сексуалне оријентације, као и до смањивања плата од стране послодавца окривљујући их да не обављају посао онако како треба. Такође, ниједан надређени на радном месту није стао у одбрану запослених који су гејеви, чак су поједини шефови били и иницијатори негативне дискриминације засноване на сексуалности.

Са друге стране, када је реч о учесницама истраживања ситуација је потпуно супротна. Лезбејке се нису сусреле са проблемима и потешкоћама као гејеви на радном месту због своје сексуалности, чак се у једном случају може уочити и позитивна дискриминација. Једна испитаница је истакла да је након сазнања њеног шефа да је хомосексуалне оријентације почела стално да напредује како у погледу положаја на радном месту тако и у погледу плате, док пре тог сазнања није напредовала на послу иако је дуги низ година радила у тој фирми. Међутим, како испитаница истиче, иза овог напредовања налазио се скривени мотив послодавца: „Након што је мој послодавац сазнао да сам хомосексуалне оријентације, јер ме је једном приликом видео са партнерком у клубу, почела сам на послу стално напредовати у погледу бољег положаја и плате. У први мах ми није било јасно то изненадно напредовање, јер дуги низ година радим у тој фирми и нисам добијала унапређења. Наравно, иза свега овога је био скривени мотив послодавца, јер ми је једном приликом послао поруку како би желео да има сексуални однос заједно са мном и мојом партнерком, након чега сам одмах дала отказ у тој фирми”.

Генерално, искуства особа хомосексуалне оријентације на радном месту се разликују у односу на пол. Сви мушки учесници истраживања сусрели су се са негативном дискриминацијом на радном месту од стране колега и надређених у случају да су упознати са њиховом сексуалном оријентацијом, док је код учесница истраживања уочено одсуство негативне дискриминације на послу због њихове сексуалности. У појединим случајевима је код учесница истраживања примећена и позитивна дискриминација.

Овакви подаци указују да, као и у случају социјалних контаката постоји виши степен толеранције према испољавању женске, него мушке хомосексуалности. Овај налаз је у складу са резултатима и налазима ранијих истраживања

који указују да је људима прихватљивији, па чак и привлачнији приказ сексуалног чина између две жене, него између два мушкарца који се често означава као гадан и мучан (Николајевић, 2012).

Закључак

Резултати овог истраживања у великој су мери подударни са налазима бројних истраживања која указују на постојање већег степена толеранције према лезбејкама у односу на гејеве, који се сусрећу са бројнијим проблемима како у друштвеним односима, тако и у сфери рада (Николајевић, 2012; Вуковић, 2010; Геј стрејт алијанса, 2014).

Пре свега, када је реч о испитивању реакције чланова породице на хомосексуалну оријентацију учесника истраживања, може се уочити да је у свим случајевима њу карактерисало неприхватање, неподржавање, критика, као и осуда од стране чланова породице. Са друге стране, код свих учесника истраживања укућани су након одређеног времена у мањој или већој мери прихватили хомосексуалност члана своје породице, али су односи унутар саме породице у одређеној мери захладили, односно промењени су у односу на период пре признања. Ова промена у односима и дистанца се огледа у смањеном контакту са члановима породице који нису учестали као раније, али је и присутан мањи степен поверења. Сви учесници истраживања се, без изузетка, много ређе одлучују да се о својим проблемима поверавају и посаветују са члановима своје породице него што је то раније био случај. Овим истраживањем се показало да је временска одредница битна као варијабла у процесу прихватања хомосексуалности чланова породице, будући да су код свих учесника истраживања након одређеног временског периода родитељи прихватили сексуалност члана своје породице. Из тог разлога у неком од наредних истраживања се то може поставити као једна од полазних хипотеза која би се проверила на већем узорку.

Када је реч о утицају хомосексуалности учесника истраживања на њихове социјалне контакте, можемо закључити да ЛГБТ особе немају потешкоћа приликом склапања нових пријатељстава све док је њихова сексуалност у сенци. До дисфункционалности у друштвеним односима долази када открију своју сексуалну оријентацију, при чему су гејеви у већој мери изложени бројним негативним реакцијама које се крећу од подсмеха и избегавања, преко увреда, па до физичких напада. Такође, приликом склапања нових пријатељстава присутан је различит однос према гејевима у односу на лезбејке будући да постоји виши степен толеранције према женској него мушкој хомосексуалности, што потврђује налазе претходних истраживања. Када је реч о подршци блиских пријатеља приликом признавања хомосексуалне оријентације учесника истраживања, показало се да су се мушкарци приликом откривања своје сексуалности сусрели са увредама и избегавањем од стране дугогодишњих пријатеља, док су женама пријатељи са којима се дуги низ година друже заправо били највећа подршка у том периоду.

Резултати истраживања показују већи степен толеранције према лезбејкама него према гејевима и у самој сфери рада. Наиме, мушкарци хомосексуалне оријентације теже проналазе запослење, при чему се и на самом радном месту суочавају са разним типовима негативне дискриминације која се испољава у виду увреда од стране колега на рачун њихове сексуалности до кажњавања у виду премештања на ниже положаје и смањивања плата од стране послодавца под изговором да не обављају посао онако како треба. Са друге стране, у случају лезбејки, негативна дискриминација на радном месту није присутна због њихове сексуалности, чак је у појединим случајевима присутна и позитивна дискриминација. Ово истраживање искустава ЛГБТ особа у међуљудским односима, као и у сфери рада потврђује резултате бројних истраживања на ову тему и указује да је и даље присутан виши степен толеранције према испољавању женске него мушке хомосексуалности.

Литература

- Бојанин, С. (2014). „Хомосексуалност у средњовековној Србији”. У Ј. Благојевић и О. Димитријевић (ур.), *МЕЂУ НАМА: Неиспричане приче геј и лезбејских живота* (22-39). Београд: Хартефакт Фонд.
- Бекер, Х. С. (1998). „Девијантност и девијанти”, прев. У И. Спасић (ур.), *Интерпретативна социологија* (75-86). Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Вуковић, Ђ. et al. (2010). *Предрасуде на видело – хомофобија у Србији 2010: Истраживање и анализа: јавног мњења, ставова ЛГБТ популације, дискриминације на радном месту*. Београд: CeSID i Gej strejt alijansa.
- Викс, Ц. (2009). Конструкција хомосексуалности, *Теме* XXXIII (1), 17-46.
- Геј стрејт алијанса (2014). Годишњи извештај о стању људских права ЛГБТ особа у Србији за 2014. годину, доступно на: <http://gsa.org.rs/wp-content/uploads/2015/03/GSA-izvestaj-2014.pdf> (приступљено 05.2.2020.)
- Дуишин, Д. и Баришић, Ј. (2014). „Концепт, контекст и ставови према хомосексуалности – историјски осврт”. У Ј. Благојевић и О. Димитријевић (ур.), *МЕЂУ НАМА: Неиспричане приче геј и лезбејских живота* (104-112). Београд: Хартефакт Фонд.
- Кондор-Лангер, М. (2015). Заштита права ЛГБТ особа: законодавство и полиција. *Криминологија и социјална интеграција*, XXIII (2), 282-305.
- Милановић, М. И Антонијевић-Приљева, М. (2018). *Достојанство народу: Истраживање о положају ЛГБТ особа у области рада и запошљавања*. Београд: Центар за истраживање и развој друштва.
- Николајевић, А. (2012). Да ли су лезбејке „мање зло: Истраживање ставова према мушкој и женској сексуалности. *Годишњак за социологију*, VIII (9), 39-58.
- Сајдмен, С. (2009). Социјални конструкционизам: Социологија, историја и филозофија. *Теме*, XXXIII (1), 67-78.

- Стојановић, А. et al. (2016). *Стигматизација младих ЛГБТ особа од стране државних институција*. Ниш: Центар за социјални рад „Свети Сава”.
- Спасић, И. (2000). „Хомосексуалност и социологија: Од патолошког модела до друштвеног конструкта”, доступно на: <http://www.gay-serbia.com/teorija/2000/00-02-15-sociologija/index.jsp?aid=60> (приступљено 10.02.2020.)
- Чаушевић, Ј. et al. (2013). „Права лгбт особа у Босни и Херцеговини: здравство”, доступно на: <http://www.fondacijacure.org/files/Zdravstvo%20knjiz.blok.%20za%20stampu.pdf> (приступљено 03.06.2020.)
- Хулић, А., Југовић, И., Каменов, Ж. (2015). Ставови студената о правима особа хомосексуалне оријентације. *Ревивија за социјалну политику*, XXII (2), 219-244.
- Ben-Ari, A.T. (1989). *The process of „coming out”: Views from parents and young gay adults* (Unpublished doctoral dissertation). University of California, Berkley.
- Weeks, J. (1990). *Sexuality and its Discontents: Meaning Myths and Modern Sexualities*. London and New York: Routledge.

Mario Cekić

EXPERIENCE OF LGBT INDIVIDUALS IN INTERPERSONAL RELATIONS AND IN THE PROFESSIONAL SPHERE IN SERBIA

Abstract: Personal experience of LGBT individuals in interpersonal relations and in the professional sphere has been defined based on the results of research obtained by focus-group interviews. The research has been conducted on the sample of 6 participants, i.e., 3 male and 3 female members of LGBT population. The paper focuses on the experience of LGTB individuals in interpersonal relations and in the professional sphere and confirms the results of extensive research which indicate that there is a much higher level of tolerance to female homosexuality than tolerance to male homosexuality. Research results emphasize that gay men are faced with more serious concerns, both in interpersonal relations and in the professional sphere than lesbians. As a rule, all research participants have experienced disapproval and condemnation from their parents after revealing their sexual orientation. Even though family members of LGBT individuals have accepted their sexuality over time, their mutual relations have inevitably changed. Participants' contacts with family members have been significantly reduced, as they do not share their feelings or confide in the members of their families as they used to. Additionally, after coming out about their sexuality, gay men have suffered insults and aversion from their friends or faced numerous difficulties when trying to make new friends. On the other hand, lesbian participants in the research have not seen their sexual orientation as an obstacle to making new friends or interacting with their old friends and acquaintances. With regard to experiences of LGBT individuals in the professional sphere, research has shown that male participants experience difficulties while trying to find an adequate

job, as well as that they are subjected to negative discrimination at the workplace. On the other hand, female participants do not have the feeling of being discriminated due to their sexuality, but often report positive discrimination.

Keywords: homosexuality, experience of LGBT individuals, social contacts, professional sphere

ПРИКАЗИ

REVIEWS

Ненад М. Станојевић¹
Филозофски факултет
Универзитет у Нишу

UDK 329.78:316.7(497.1) (049.32)
DOI: <https://doi.org/10.46630/gsoc.27.2021.06>

ОДБРАНА ЈЕДНЕ МЛАДОСТИ АКЦИЈАША: ПРИЛОГ КУЛТУРИ СЕЋАЊА²

Услед модернизацијских процеса, брзих друштвених промена, иновација и осавремењивања, често се са ниподаштавањем односимо према нашој традицији и прошлости. Из жеље да се раскрсти са прошлошћу долази до одбацивања много чега, без критичког преиспитивања. Није целокупна прошлост, нити све што је старо, за одбацивање, презир и негирање. Морамо се запитати да ли је све у социјалистичком систему, који је у периоду транзиције у капитализам најчешће на удару критика, тако црно како се често представља у данашње време. Једна од тачки спорења су и Омладинске радне акције (ОРА). Некима у лепом сећању, као извор многих познанстава, сећање на младалачки полет, дружење, рад на изграђивању ратом разорене државе и сл., а некима извор не тако лепих сећања, напротив. ОРА су у СФРЈ организоване по завршетку Другог светског рата, прва већа савезна омладинска радна акција организована је већ 1946. године: изградња пруге Брчко–Бановићи. Ова традиција акцијаштва је потрајала све до 1990. године.

Пред нама је књига *Одбрана једна младости акцијаша: прилог култури сећања*, у издању Прометеја, библиотеке Пограничје, чији су аутори др Вјекослав Бутиган, др Драгослав Војчић, др Радован Марјановић и др Бранимир Стојковић. Књига се састоји из предговора (*Одбрана културе сећања оклеветаних пиротских акцијаша*) који је написао В. Бутиган, прве тематске целине (*О добровољности учешћа омладине Пирота у омладинским радним акцијама*) која садржи текстове поменути четири аутора, као и текст породице Правдољуба Николића (Браниславе, Дејана и Радомира), затим друге тематске целине (*Реакције бивших акцијаша и других на оцене о добровољности омладинских радних акција изнете у тексту у Пиротском зборнику*) која се састоји из истраживања које је В. Бутиган спровео и кореспонденције између уредника *Пиротског зборника* и једног аутора,³ и на крају поговора (*Одбрана и последњи дани*) који је написао приређивач књиге др Драгољуб Ђорђевић.

¹ nenad.stanojevic@filfak.ni.ac.rs

² Бранимир Стојковић, Вјекослав Бутиган, Драгослав Војчић, Радован Марјановић – *Одбрана једне младости акцијаша*, Нови Сад: Прометеј, 2020, 183 стр.

³ Остали аутори критичких текстова нису добили никакав одговор на захтеве да се објаве њихови радови.

На самом почетку би требало указати на повод за писање ове књиге, како бисмо боље разумели тематику, приступ и називе поглавља. Књига је реакција на рад Горана Николића „Радне акције у социјалистичкој Југославији и могућности њиховог поновног организовања” који је објављен у *Пиротском зборнику* 41/2016. Неки од аутора ове књиге су покушали да објаве своје радове у *Пиротском зборнику* како би указали на неслагање са поменутиим радом, у којем је изнета тврдња да за неке ОРА нису биле добровољне и несебичне,⁴ и да су бројни учесници ОРА из Пирота (посебно сеоски учитељи) направили успешне каријере на основу „позитивних акцијашких карактеристика”. Дакле, књига обухвата радове који су одговор на рад Г. Николића, као и једно истраживање које поткрепује тврдње аутора.

Насупрот покушају стварања дисконтинуитета са социјалистичком традицијом, поништавања свих тековина социјалистичке модернизације и превредновања чињеница, као што и поднаслов књиге указује (*Прилог култури сећања*), она је покушај неговања и очувања културе сећања која је основа хуманитета и друштвеног прогреса. Одбацују се тврдње да су акције недобровољне и себичне и да су служиле за вертикалну проходност, добијање послова у градовима, заузимање руководећих функција и изградње успешних каријера. В. Бутиган у тексту *Одбрана културе сећања оклеветаних акцијаша Пирота* истиче да је у раду Г. Николића изнет већи број неистинитих тврдњи (један број њих је произашао услед непоштовања методолошких поступака), пре свега да су млади сеоски учитељи ишли на радне акције ради добијања „позитивних карактеристика” како би издејствовали премештај у град. Указује да њима за остварене каријере нису биле потребне, нити су имали „акцијашке карактеристике”, већ је најпоузданији канал вертикалне друштвене мобилности био рад на образовању и стручном усавршавању, односно знања, способности, напоран интелектуални рад и резултати у раду. Мотиви учешћа у ОРА били су: патриотизам, градитељски занос и жеља да учествују у изградњи земље, као и самопотврђивање у раду, осамостаљење од породице, привикавање на колективни живот, подређивање личног интереса друштвеним, хуманост, солидарност, развијање другарства и пријатељства итд. Д. Војчић у тексту *Акцијашке карактеристике и успешне каријере* такође излаже неслагање са мишљењем о битној улози позитивне карактеристике у остваривању одређених егзистенцијалних циљева, односно стицању каријере. Сматра да нема доказа да су они са позитивним карактеристикама са радних акција лакше добијали стипендије, упис на факултет, стан и сл. За примере оних који су направили успешне каријере због учешћа на ОРА које наводи Г. Николић, Војчић указује да је дошло до занемаривања осталих битних услова које су они испуњавали, пре свега резултата њиховог рада, радних навика, радне дисциплине, одговорности и упорности. А да само учешће на ОРА није битно утицало на каријеру поје-

⁴ Ова тврдња се односи на први период организовања ОРА (до 1965. године), док се, када је реч о другом периоду (1965–1989. године), указује на чињеницу да се на акције ишло добровољно и несебично, јер су млади ишли на те акције „ради добре забаве”.

динца потврђују примери оних акцијаша који су били вишеструки ударници на радним акцијама, а нису направили успешне каријере, као и оних који нису учествовали или су напустили ОРА а касније су направили успешне каријере (управо због резултата у њиховом раду). Р. Марјановић у тексту *Мало претенциозно и прилично тенденциозно...* указује да рад Г. Николића има и добрих страна, али да има и слабе стране, којима је као бивши акцијаш погођен. Као принципијелна слабост објашњавања сложених друштвених појава наводи се монокаузалност. У случају рада који критикује проблем је тврдња да се на акције ишло искључиво ради будуће каријере.⁵ Поставља се питање да ли млади (средњошколци) на том узрасту, одлазећи на акције, заиста имају у виду каријеру? Б. Стојковић у *Осврту на „Омладинске радне акције у социјалистичкој Југославији и могућност њиховог поновног организовања” Горана Николића* каже да је повод за његов осврт то што се у неким деловима рада на основу непотпуне чињеничне основе долази до закључака који су чињенички и логички неутемељени. Пре свега се мисли на места у којима се говори о мотивима за одлазак на радну акцију и о онима која говоре о њима као каналу друштвене мобилности. Сматра да је у поменутом раду на делу логичка грешка *post hoc, ergo propter hoc*, када се на основу тога што нешто претходи нечему изводи закључак да је прво узрок другог (пр. одлазак на радну акцију и успешна професионална каријера), не узимајући у обзир остале чиниоце. Породица преминулог мр Правдољуба Николића (Бранислава, Дејан и Радомир) у *Реакцији на рад: „Омладинске радне акције у социјалистичкој Југославији и могућност њиховог поновног организовања” Горана Николића, објављеном у Пиротском зборнику бр. 41* критикује тврдњу да су се млади сеоски учитељи политички ангажовали у жељи да добију позитивну карактеристику и издејствују премештај у град и констатацију да је велики број акцијаша завршио постдипломске студије (као пример се наводи и мр Правдољуб Николић). Поставља се питање по којој логици је акцијашка прошлост доведена у везу са његовим завршавањем постдипломских студија 25 година од учешћа у радним акцијама? Чини се да је и овде уочљива логичка грешка *post hoc, ergo propter hoc*.

У другој тематској целини под називом *Реакције бивших акцијаша и других на оцене о добровољности омладинских радних акција изнете у тексту у Пиротском зборнику* представљено је истраживање В. Бутигана. У истраживању је учествовало 146 испитаника, од којих је 89% учествовало на ОРА у периоду до 1965. године. Од њих, преко половине су били ученици учитељске школе (56,8%), преко четвртине ученици гимназије, економске школе или студенти (26, 7%), а 5,4 % њих били су ученици неке друге школе. Преко 10% испитаника није учествовало на ОРА. Међу испитаницима су били људи различитих образовних квалификација: доктора наука 8,9%, магистара и специјалиста 3,4%, високообразованих 40,4%, са вишим образовање 28,7%, са средњим

⁵ „Забавно је, у овом контексту, навођење да су сви чланови рок групе Бијело дугме учествовали на 'ОРА Козара 76' и то не као музичари неко као бригадири, а тројица су били и ударници'. Нису ваљда због тог учешћа, постали оно за шта важе касније?" (48).

16,3%, као и 2% КВ и ВКВ квалификацијом. Испитаницима су путем интервјуа постављена питања о томе да ли знају неке који нису ишли на ОРА добровољно у несебично; због чега су они ишли на ОРА и да ли су због тога остварили неке привилегије; да ли су неки омладинци изли на ОРА због добијања „позитивних карактеристика”; шта мисле о неким тврдњама Г. Николића изнетим у тексту у *Пиротском зборнику*. Интервјуисани су тврдили да су на ОРА ишли добровољно и несебично, да није било принуде нити тежње за привилегијама. Њихови мотиви су најчешће били: понетост општим омладинским градитељским ентузијазмом, патриотизам, учешће у културно-забавном животу итд. Испитаници се нису слагали са тврдњом да су „позитивне акцијашке карактеристике” помагале да се оствари професионална и политичка каријера. И они испитаници (око 10%) који нису учествовали на ОРА истичу да им то није доносило никакве неприлике, нити да су били депривилеговани у односу на оне који су учествовали.

Књига *Одбрана једне младости акцијаша* је значајан прилог култури сећања. У њој се даје увид у позитивна сећања бивших акцијаша на ОРА у првим деценијама после Другог светског рата. Занимљиво је како се у новом и другачијем политичком, економском, друштвеном, вредносном систему гледа на појаву колективног и добровољног рада. Чини се да данас, неколико деценија од престанка организовања акција, оне изгледају као далека прошлост. Међутим, не би требало олако доносити закључке о њима, о мотивима учествовања, последицама (не)учествовања и сл. Сигурно је да књига *Одбрана једне младости акцијаша* представља добар извор података који не би требало превидети када се о ОРА говори.

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

Часопис објављује радове на српском, енглеском, немачком, руском и француском језику. Сви радови пролазе процедуру рецензије. Поред тога, часопис објављује стручне радове, приказе и осврте.

Радови треба да буду величине до једног ауторског табака (16 страна) и треба да садрже резиме и кључне речи на српском и једном од светских језика. Аутори треба да наведу назив установе, место и своју e-mail адресу. Текст рада треба доставити електронском поштом: формат .doc или docx, фонт Times New Roman, ћирилична тастатура (за радове на српском језику), величина фонта 12, проред 1,5.

Литература се наводи унутар текста (пример Мандра 2001: 59), а у фусноте уписивати само коментаре и објашњења. Литература се наводи на крају текста по азбучном реду, уз обавезно навођење DOI броја (ако га референца поседује). Примери:

- књига: Андерсон, Б. (1998) *Нација: замишљена заједница*. Београд: Плато.
- текст у књизи: Џуверовић, Б. (1991) „Друштвене неједнакости у образовању“ у *Србија крајем осамдесетих*. Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду.
- чланак у часопису: Крстић, Н. (2020) „Рефлексивни осврт на употребу методе дубинског интервјуа у истраживању породичних пракси“, *Социологија* LVII (1): 63–82. DOI:10.2298/SOC2001063K

За детаљнија упутства за цитирање унутар текста и уређивање библиографије видети упутство/приручник APA.

E-mail: godisnjak@filfak.ni.ac.rs

Адреса:

Годишњак за социологију

Ћирила и Методија 2

18000 Ниш

INSTRUCTIONS FOR AUTHORS

The Journal publishes papers in Serbian, English, German, Russian, French as well as in Croatian and Bosnian. All the submitted papers are subject to reviewer check. Apart from papers, the Journal publishes critical reviews and commentaries as well.

The submitted papers should not exceed 16 pages in length and should also contain an abstract and keywords in English, French, German or Russian. The authors should also supply their affiliation and e-mail address. All contributions should be sent electronically, through email (format: .doc or .docx; font: Times New Roman, 12pt; line spacing: 1.5).

All references cited in the body of the text should be given in brackets, e.g., (Mandra 2001: 59), not in footnotes; footnotes can be used for additional comments and explanations. The references used should be provided at the end of the paper, with DOI handle. Examples:

- citing a book: Collins, R. (1994) *Four Sociological Traditions*. Oxford: Oxford University Press.
- citing a paper in a book: Foucault, M. (1986) "On the Genealogy of Ethics: An Overview of Work in Progress", in *The Foucault Reader* (P. Rabinow, ed.), 340–372. New York: Pantheon.
- citing an article in a journal: Goldthorpe, J. H. (2020) "Class and status in interwar England: Current issues in the light of a historical case". *The British Journal of Sociology* 72(2): 239–251. DOI: 10.1111/1468-4446.12791

For further instructions regarding citing references in text and organizing the reference list please consult the APA Manual.

E-mail: godisnjak@filfak.ni.ac.rs

Address:

Sociological Annual
Faculty of Philosophy
Ćirila i Metodija 2
18000 Nis
Serbia

ГОДИШЊАК ЗА СОЦИОЛОГИЈУ
XVII/27 (2021)

Издавач

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
УНИВЕРЗИТЕТА У НИШУ

За издавача

Проф. др Наталија Јовановић, декан

Лектура

Маја Стојковић (српски)
Марија Стојковић (енглески)

Корице

Дарко Јовановић

Прелом

Милан Д. Ранђеловић

Тираж

100 примерака

Формат

17 x 24 cm

Штампа

Графичко предузеће SCERO PRINT
Ниш 2021.

Електронско издање

<https://izdanja.filfak.ni.ac.rs/casopisi/godisnjak-za-sociologiju>
ISSN 1451-9739

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

316

ГОДИШЊАК за социологију / Филозофски факултет у Нишу ; уредник Милош Јовановић. - Год. 1, бр. 1 (2005)- . - Ниш : Филозофски факултет, 2005- (Ниш : Scero print). - 24 cm Доступно и на: <https://izdanja.filfak.ni.ac.rs/casopisi/godisnjak-za-sociologiju> . - Два пута годишње. - Текст на срп. и енгл. језику.

ISSN 1451-9739 = Годишњак за социологију - Филозофски факултет у Нишу

COBISS.SR-ID 121295372